WERINON

De Willibrordkerk door de eeuwen heen

februari 2008 • nr 66

UITGAVE VAN DE
HISTORISCHE KRING
NEDERHORST DEN BERG

Historische Kring Nederhorst den Berg

Bestuur:

Voorzitter:	J.E. Jansen
Vice-voorzitter:	H.J. Veldhuisen
Secretaris:	A.M.E. Baar
Penningmeester:	C. Schoordijk-Snoek
Leden:	J.F.A. Baar, M. Overmars
Redactie:	Jan Baar, Tineke Griffioen, Gerard Baar Theo van der Zee
Secretariaat:	Mw. A.M.E. Baar Torenweg 9 1394 EA NdB, tel. 0294-251804
E-mail: HKNdB:	bestuur@historischekring.nl
Redactie:	werinon@historischekring.nl
Internetadres:	www.historischekring.nl

Afbeeldingen omslag:
Omslag: N. Wicart, (1748-1815) "Het Dorp Nederhorst" (RANH, Haarlem)
Foto voorzijde: Jan C. Fabius, (1820-1889) "De kerk van Nederhorst den Berg".

ISSN 1389-319X

Druk:
Drukkerij Dunnebier, Nederhorst den Berg
© HKNdB, februari 2008

Niets uit deze uitgave mag, op welke manier dan ook, verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder schriftelijke toestemming van het bestuur.

Nederhorst den Berg
Historische Kring

februari 2008, nummer 66

jaargang 18

opgericht januari 1988

Inhoudsopgave

Inleiding

Voorwoord	- *Ds. G. W. van Tricht*	3
De Willibrordkerk, stichting en bouw	- *Els N.G. van Damme*	5
De archeologie van de Willibrordkerk	- *A.T.E. Cruysheer*	13
Grafzerken in de Willibrordkerk	- *Els N.G. van Damme*	26
Appendix *Inventarisatie d.d. 18 mei 2007 van de oude vloer na verwijdering van de houten bovenvloer*	- *Jaap Jansen en Anne Rutger Fortuin*	35
Eerherstel voor de Willibrordkerk *Terugblik op een geslaagd proces*	- *Anne Rutger Fortuin en Han Colenbrander*	41
Een huis om in te wonen *Rondgang door tijd en ruimte van de Willibrordkerk*	- *Nico Sjoer*	55
De orgels van de Willibrordkerk	- *Piet Faltay*	67
Interieurstukken in de Willibrordkerk	- *Jan Baar*	76
De luidklok en het uurwerk	- *Piet Faltay*	86
De reparatie van het uurwerk	- *Herman Veldhuisen*	88
Als klokken konden praten	- *Gerard Baar*	89
Over de berg aan Den Berg	- *Jan Baar*	93
De mythe van de moord in de kerktoren	- *Gerard Baar*	105

Inleiding

Met bijzonder veel plezier presenteren we hierbij een speciale uitgave van Werinon over het oudste monument van Nederhorst den Berg, de Willibrordkerk. De interieurrestauratie, die onze mooi gelegen middeleeuwse dorpskerk het afgelopen jaar onderging, vormde een belangrijke aanleiding voor het bestuursbesluit om een speciale uitgave aan de geschiedenis van deze kerk te wijden. Een monument om trots op te zijn, zeker nu ook het historische karakter van het interieur in ere hersteld is. Deze uitgave kwam mede tot stand in samenwerking met de Protestantse Gemeente, in het bijzonder met leden van de "Commissie Herinrichting". Over de Willibrordkerk is in de loop der jaren al het nodige geschreven. Sommige aspecten worden hier opnieuw belicht, andere zijn nieuw. In elk geval wijzen wij nog eens op het bestaan van het speciale "Nederhorst den Berg" nummer van het tijdschrift "Tussen Vecht en Eem" dat in 1993 verscheen, met daarin o.a. de bijdrage van Ir. H. Karsemeijer over de bouwgeschiedenis van de Willibrordkerk.
U zult in deze Werinon-bundel een veelheid van bijdragen aantreffen, variërend van vondsten, die in het zand onder de kerkvloer zijn aangetroffen, tot en met het verhaal van een moord, die in de toren zou zijn gepleegd. We stellen het zeer op prijs dat onze bejaarde dorpsgenoot en ex-predikant Ds. Willem van Tricht het voorwoord wilde schrijven. Hij was een van de "wegbereiders" van de herinrichting van het interieur. Gé Verheul, bekend geworden als maker van het vroegere NCRV televisieprogramma "Kerkepad" heeft helaas deze ook door hem zo gewenste herinrichting niet meer mogen meemaken. Zijn vrouw Marieke nam het intitiatief om de herinrichtingswerkzaamheden op professionele wijze te laten vastleggen. Zij vond cameraman en regisseur Jan Grijpink bereid om in dit door haar bekostigde project te participeren. Deze op DVD verkrijgbare film vormt een afzonderlijke bijdrage aan de groeiende bekendheid van de Willibrordkerk.

Velen hebben een steentje bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Wij willen iedereen hartelijk danken voor hun medewerking.

De samenstellers van deze bundel:
Gerard Baar, Jan Baar, Anne Rutger Fortuin, Theo van der Zee.

Voorwoord

Ds. G.W. van Tricht

Het geslaagde interieurherstel van de Willibrordkerk is een goede gelegenheid om de kennis over de historische en culturele waarde van dit oude en kostbare bezit te bundelen in boekvorm. Voor mij is het een bijzonder voorrecht om het voorwoord te mogen schrijven. Mijn eerste kennismaking met deze kerk was eind 1950. Ik stond als jonge dominee in Naarden en had een dienst geruild met Ds. de Weerd uit Nederhorst den Berg. Wij predikanten fietsten toen nog. Het togakoffertje ging gewoon achterop de bagagedrager mee en al fietsend langs 's Heren wegen konden we de te houden preek nog eens rustig overdenken. Het was trouwens een mooie rit. Aangekomen in het dorp steeg mijn gespannen verwachting met de meter. Een oude kerk op een heuvel! Ik fietste de klapbrug over, sloeg linksaf en ja, daar was hij. Bij elke traptrede omhoog steeg ook mijn verwachting. Wat een mooie plek! Maar o, dat binnenkomen! "Wat hebben ze hiervan gemaakt", was mijn eerste gedachte. Tijdens de goed bezette dienst voelde ik me gedesoriënteerd en om de luisteraars achterin het koor te kunnen bereiken moest ik het bijna op een schreeuwen zetten. Er was nog geen geluidsinstallatie en dat in een kerk met zoveel hout. Met een schorre keel keerde ik huiswaarts, me onderweg realiserend dat niet ik gedesoriënteerd was geweest, maar de kerk. In de letterlijke betekenis van dat woord: afgekeerd van het Oosten.

Met de kennis en inzichten van nu kunnen we stellen dat de inrichting geheel voldeed aan de protestantse visie op kerkinterieuren van voor de oorlog: de kansel centraal en de beschikbare ruimte ingericht voor een maximaal aantal luisteraars. Een protestantse preekzaal noem ik zulke kerken. Er is op zich niets mis met protestantse preekzalen, maar wel met het inbouwen van zo'n zaal in een middeleeuwse kerk. Gelukkig hebben we deze visie allengs ingeruild voor meer begrip voor het belang van ruimte en liturgie in de kerk. Overigens had het naar mijn idee nooit mogen gebeuren dat een instantie als

Monumentenzorg accoord ging met deze ingreep, die zich tegen de tradities en regels van historisch verantwoorde kerkbouw keerde.

In 1976 werd ik hier beroepen. Dit beroep overwegend heb ik me voorgenomen om te proberen tot interieurrestauratie te komen. Eenmaal hier wonend kwam ik al snel in contact met Gé Verheul, de man die alles afwist van kerkarchitectuur en voor de NCRV het programma Kerkepad maakte. Samen met het gemeentelid en architect Han Colenbrander hebben we een eerste plan voor interieurherstel gemaakt. Dit werd in 1980 ter goedkeuring voorgelegd aan de kerkeraad. Die was in grote meerderheid positief, maar het addertje onder het gras bleek een gebrek aan middelen. Het plan raakte dus in de ijskast. Gelukkig heeft Han Colenbrander zijn streven naar interieurherstel nooit willen opgeven. Het is fijn dat de huidige kerkeraad, nu van de gefuseerde Protestantse Gemeente, de inmiddels verder vervolmaakte plannen durfde uit te voeren. Dat Han Colenbrander en een aantal kerkeraadsleden van toen, zoals Marius Knijff en Anne Fortuin, nu ook deel uitmaken van de kerkeraadscommissie die het interieurherstel definitief voorbereidde, is zeker niet toevallig.
Dat leden van de Historische Kring en de Protestantse Gemeente van Nederhorst den Berg samen hun kennis en inzicht over deze zo bijzondere en mooie oude dorpskerk in boekvorm willen neerleggen is een bijzonder lovenswaardig initiatief. Dit kan haast niet anders dan een interessant boekwerk opleveren.

De Willibrordkerk, stichting en bouw

Els N.G. van Damme

Toen de Willibrordkerk gesticht werd was de wijde omgeving van Nederhorst den Berg een moerassige wildernis. De mensen die hier woonden moesten zoeken naar plaatsen om droge voeten te houden. Eén van die plekken was te vinden in Nederhorst den Berg, toen nog Werinon geheten. Hier ligt een heuvel met aansluitende zandstrook uit de laatste ijstijd, die de bodem plaatselijk de stevigheid verschafte, waarop men kon wonen en waar een kerk op kon worden gebouwd. Het land waarop hier de kerk gesticht werd, behoorde toe aan de familie van Liudger. Liudger maakte deel uit van de oudste adellijke familie in Nederland die wij kennen. Zij waren welgesteld, het grote familie-erfgoed omvatte vrijwel de gehele Vechtstreek, van Utrecht tot aan de kust van het toenmalige Almere. Liudger was de opvolger en een vereerder van Willibrord. Zij hebben als eerste missionarissen het christendom in de Nederlanden gebracht.

Afb.1 Het randschrift op het kozijn van het noordportaal. Linksboven de naam Elburga.

Op zijn familie-erfgoed, op de berg in Werinon, stichtte Liudger een kerk. De eerste kerk moet een houten kapel geweest zijn, stenen bouwwerken kende men nog niet in de vroege middeleeuwen. De stichting heeft plaatsgevonden vóór 799, want toen werd het familie-erfgoed, inclusief de kapel, geschonken aan de abdij van Werden, gelegen bij Essen. Misschien was de kapel al wel gesticht vóór 792. Toen ving Liudger zijn werk aan in Münster, waar hij in 805 de eerste bisschop werd. De kapel is één van de oudste stichtingen in Noord-Holland (Numan, 2005) en wordt in de Vechtstreek met enkele jaren overtroffen door de Pieterskerk in Breukelen.

Liudger erfde het grondbezit van zijn grootmoeder van moeders kant, zij heette Elburga. Verrassend en buitengewoon boeiend is, dat haar naam geschre-

ven staat in het beroemde, onvolledige randschrift op het noordportaal van de kerk (afb. 1). Dit zandstenen kozijn moet, gezien de gebruikte lettersoort ongeveer midden 12e eeuw gedateerd worden en zal toen vermoedelijk de toegang geweest zijn tot de tufstenen kerk, die na de houten kapel gebouwd werd. De tekst kan vertaald worden als: *"Wie zich naar dit hof begeeft, bidde voor de zaligheid van Elburga en niemand trede binnen....."* Dit wijst erop dat de kerk, waarin dit kozijn werd geplaatst aan haar is opgedragen en het is zelfs waarschijnlijk dat op deze plaats haar lichaam ooit ter ruste werd gelegd. Dat was namelijk één van de belangrijke motieven voor een kerkstichting. Er zijn echter geen feitelijke aanwijzingen dat zij hier daadwerkelijk is begraven.

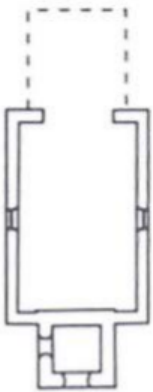

Afb. 2 Vermoedelijke plattegrond van de oorspronkelijke tufstenen kerk.

De houten kapel moet veel te verduren gehad hebben: van 850-950 hebben de Noormannen in deze streken grote vernielingen aangericht en in het jaar 838 heeft een verwoestende watervloed grote delen van Holland en Utrecht onder water gezet. Over wat precies de gevolgen waren van deze gebeurtenissen voor de kapel en de toenmalige bewo-

Afb.3 Schilderij aanwezig in de consistorie van de Willibrordkerk. Jan C. Fabius (1820-1889).

Afb. 4 Een lokale veldkei, zoals in de fundamenten van de kerk toegepast

ners, tasten wij volledig in het duister. Zeker is, dat in de 12e eeuw op de berg een tufstenen kerk werd gebouwd, waarvan nu nog het schip en de toren aanwezig zijn en waarin het beroemde portaal met de inscriptie aanwezig is. Tufsteen moest helemaal uit de Eifel komen en dat zal een dure onderneming geweest zijn. Het materiaal werd via de Rijn en de Vecht aangevoerd. De bouwheer van een dergelijke kerk moet dan ook van voorname afkomst en welgesteld geweest zijn. Een vooraanstaande familie die daarvoor nadrukkelijk in aanmerking komt is de familie van Amstel (de voorouders van Gijsbrecht). De familie Van Amstel had veel land in deze omgeving én bezat de belangrijke patronaatsrechten over de kerk. Zij waren als het ware eigenaar van de kerk en hadden onder meer het recht om de pastoor te benoemen. Meestal zat zo'n rechthebbende achter de bouw van een nieuwe kerk.

In de 12e eeuw leefde en heerste hier Egbert van Amstel (ca. 1105-na 1172). Het is dus goed denkbaar dat Egbert van Amstel de bouwheer was. Het is bekend dat hij een zeer ambitieus man is geweest. Men vermoedt een familierelatie tussen de familie Van Amstel en Elburga (den Hartog, 2002) en het is dan ook waarschijnlijk dat sommige bezittingen en de patronaatsrechten van de Van Amstels afkomstig waren van de familie van Liudger.

De tufstenen kerk bestond alleen uit het schip en de toren. De toren was een weertoren, men kon alleen in de toren komen vanuit de kerk. In een dergelijke toren konden de mensen bij natuur- of oorlogsgeweld hun toevlucht zoeken. Het schip was niet groot: 12.20x 7.75 m. Zeer waarschijnlijk was er ook een klein rechthoekig koor. Dat was gebruikelijk in vroegmiddeleeuwse kerken en bij werkzaamheden in 1939 in het huidige koor zijn ook resten gevonden die duiden op een fundament daarvan (afb. 2).

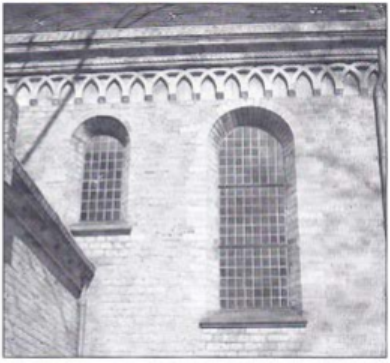

Afb. 5 Het Romaanse schip met de gekruiste boogfriezen.

Afb. 6 De galmgaten in de toren met het teerlingkapiteel.

Dit kleine koor werd in de vroege 14e eeuw vervangen door het hoge vroeg-gotische koor, zoals wij dat nu nog kennen. Toen werden ook de sacristie (nu consistorie) en het portaal tegen de zuidgevel (afb. 3) aangebracht. Het koor en het portaal hebben eenzelfde gootlijst met rozetten en zigzaggen.

De fundering van het schip met zijn 70 cm dikke muren bestaat uit zware veldkeien uit de ijstijd (afb. 4). Het schip en de toren zijn in grondplan en versiering Romaans, zij vertonen kleine Romaanse vensters met rondbogen. Twee ramen van het schip zijn in de 14e eeuw vergroot. Er is een versiering van gekruiste boogfriezen onder de dak-rand (afb. 5). De toren heeft twee geledingen ook met boogfriezen. In de galmgaten zien wij korte zuiltjes met teerlingkapitelen (afb. 6). Allemaal Romaanse kenmerken. Er bestaat een anonieme ets van naar men vermoedt na 1556, waarop de schilder de middeleeuwse situatie met enige fantasie heeft willen verbeelden (afb.7).

In 1551/1552 werd de kerk voor de vele gelovigen, die toen trouw ter kerke gingen, te klein. Er werd van hogerhand verlof gekregen de kerk te vergroten. De noordgevel werd afgebroken en er werd een zijbeuk aangebouwd. Ter ondersteuning werden een vijftal zuilen aangebracht met kapitelen die versierd werden met engelen-, rams-, kalfs- en leeuwenkopjes. Het middenschip is toen verhoogd. De nieuwe buitengevel kreeg vijf gotische spitsboogvensters. Deze vensters hebben oorspronkelijk, zoals het gotische vensters betaamt, middenstijlen gehad, die in 1892 eruit zijn gelaten. Op de zijbeuk stonden vijf topgevels, zoals afgebeeld door Roelant Roghman omstreeks 1647 (afb. 8). We kunnen zien dat deze in 1745 volgens de afbeelding van Jan de Beijer nog aanwezig waren (afb. 9). Later zijn zij helaas verwijderd, vermoedelijk al bij een restauratie van 1778, toen was er volgens de rekeningen al een plat dak. Toen P.J. Lutgers de kerk tekende in 1836 (afb. 10), waren de topgevels verdwenen. Het platte dak, dat sindsdien de zijbeuk dekt, heeft veel van de charme van de kerk weggenomen. De toegang tot deze noordgevel, met de zeer oude eiken deur met het jaartal 1579, wordt omlijst door het bovengenoemde eeuwenoude zandstenen

Afb. 7 Anonieme ets, vermoedelijk na 1556.

kozijn met inscriptie waarop de naam van Elburga wordt genoemd.
De kerk werd toegewijd aan Sint Willibrord. Er wordt beweerd dat de twee laatmiddeleeuwse gezichten die op de grens tussen koor en schip als Janus-kop prijken, Willibrord voorstellen (afb.11). Willibrord was het grote voorbeeld voor Liudger, dus deze toewijding is goed voorstelbaar. Het verhaal dat de eerste kerk zou zijn opgedragen aan Sint Thomas, kan (nog) niet worden bevestigd. Dit verhaal houdt verband met de legende, die vertelt dat nonnen uit het klooster van Sint Thomas in Huizen als boetedoening voor hun zonden, het voor de berg benodigde zand in hun schorten hier naar toe moesten brengen. Intussen weten wij dat de berg een natuurlijke oorsprong heeft. Merkwaardig is wel dat de door de bekende klokkengieter Henricus Petit in 1790 vervaardigde luidklok, die door de ambachtsheer Joan Hope is geschonken, onder andere een inscriptie heeft waarin Sint Thomas genoemd wordt:

Mijn schoon geluid weleer verloren
Doch nu door Hopes huis herboren
Was wel Sanct Thomas toegewijd
Maar zal nu voor den godsdienst strekken
Om ieder tot zijn plicht te wekken
Zowel in druk als vreugde tijd.

Achteruitgang

Nederhorst den Berg heeft tot de Franse tijd (1795) een gouden tijd gekend. Het dorp was, evenals de zuidelijke Vechtstreek in de 17e eeuw, in de belangstelling gekomen van stedelingen, die hier hun buitenverblijven bouwden en jaarlijks gedurende vele maanden in hun buitenhuis vertoefden. Zij brachten het dorp tot een zekere welvaart. Nederhorst den Berg heeft tenminste tien buitenplaatsen binnen haar gemeentegrenzen gehad. In de eerste helft van de 19e eeuw zijn die alle verloren gegaan, afgebroken en het bijbehorende land tot weiland verworden. Na die tijd is veel verarming opgetreden, waaraan ook de kerk niet ontkwam.

Verschillende restauraties en reparaties, die deze oude kerk natuurlijk ook nu en dan moest ondergaan, zijn door een tekort aan geldmiddelen, niet altijd de schoonheid van het kerkje ten goede gekomen en hebben de originaliteit aangetast. De eerste afbreuk ontstond, zoals hiervoor al beschreven, in 1778 bij de afbraak van de vijf topgevels op de zijbeuk. De volgende grote restauraties, die van 1892 en van 1939, zijn behoorlijk gedocumenteerd en hebben ook tot teruggang bijgedragen.

In 1892 was de kerk zeer bouwvallig en had te lijden onder verschillende lekkages en verzakkingen. De freules Warin van het kasteel Nederhorst hebben aan deze restauratie grote geestelijke en financiële steun gegeven. Het gedenkraam waarop het kasteel Nederhorst is afgebeeld, herinnert aan deze restauratie.

Afb.8 Willibrordkerk met de 16e eeuwse zijbeuk met topgevels. Roelant Roghman ca. 1647.

Afb. 9 Willibrordkerk naar J. de Beijer, 1745.

Onder leiding van de architect C.B. Posthumus Meijes werden delen van de fundering hersteld en werd het gebouw van een geheel nieuw dak voorzien. De vervallen muren herstelde men met nieuwe tufstenen blokken.
Er werden ook nog nieuwe ramen aangebracht, die in 1939 overigens weer werden verwijderd. Volgens de overlevering moeten er vroeger prachtig gebrandschilderde ramen in gezeten hebben, waarvan er één geschonken zou zijn door Karel V (1500-1558), die er in knielende houding op was afgebeeld.
De binnenmuren werden opnieuw gepleisterd en voorzien van ingetrokken voegen, wat niet tot de oude stijl van het kerkje behoort. De middeleeuwse piscine, een nis in de zuidelijke koorwand, waarin vóór de Reformatie de hostie en het bekken voor de handwassing van de priester werden bewaard, is toen eveneens dichtgemetseld.
Ook de toren was zeer bouwvallig en vertoonde door verzakking grote scheuren over de gehele lengte. Het metselwerk van de toren werd ongeveer 1 meter verhoogd. Dat was in de 14e eeuw al eerder gebeurd en de spits werd weer twee meter hoger dan voorheen. Er was in 1833 een balustrade gebouwd op de toren, die in het geheel niet bij de Romaanse bouwtrant behoorde. Deze werd dan ook in 1892 verwijderd. Toen is ook een nieuw uurwerk met minuutaanwijzing door de stadsklokkenmaker te Amsterdam (de heer Addicks) aangebracht voor *f* 2.600,00.

Er was al eerder sprake van een uurwerk, want in 1708 moest dit onder het gezag van schout Johan van Soesdijk grondig gerepareerd worden. Helaas werden de gebruikte tufstenen blokken voor de restauratie van de muren machinaal in vorm gebracht, waardoor het uiterlijk van de kerk een minder antieke uitstraling heeft gekregen. Het oude en waardevolle interieur van de kerk is nu gelukkig weer in al zijn glorie te bewonderen.

Afb. 10 Zijbeuk na verwijdering van de topgevels op de zijbeuk. P.J. Lutgers, 1836.

Literatuur:

Elisabeth den Hartog, De oudste kerken van Holland, Utrecht 2002.
H. N. Karsemeijer, De bouw en geschiedenis van de Willibrordkerk, TVE 11, p. 66-69, 1993.
J.Krol, De geschiedenis van Nederhorst den Berg. Arnhem 1949.
A.M.Numan, NoordHollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen ca. 720-1200. Zutphen 2005.
De recente ideeën over de oorsprong en de geschiedenis van de kerk, worden gedocumenteerd in een tweetal artikelen van de hand van de auteur, verschenen in Tussen Vecht en Eem: De familie van Aemstel en de strategische "Berg ter Horst". TVE 25, p.13-21, 2007 en De Willibrordkerk in Nederhorst den Berg, de vroegste geschiedenis. TVE 26(1), maart, 2008.

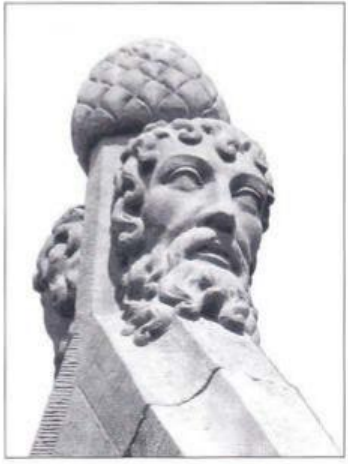

Afb. 11 De Janus-kop (Willibrord?) op de nok van het schip.

Foto's:
Auteur
A.T.E. Cruysheer, afb. 4
A.R. Fortuin, afb. 11

De archeologie van de Willibrordkerk

A.T.E. Cruysheer

Inleiding

In juni 2007 werd ten behoeve van de aanleg van vloerverwarming de vloer van het middenschip en de noordbeuk in zijn geheel verwijderd. Een deels flink beschadigde zerkenvloer kwam tevoorschijn. Direct onder deze vloer was geen sprake van intacte graven, maar van een volledig gemengde zandlaag, een gevolg van de vele graafactiviteiten in de loop der eeuwen (afb. 1). Aangezien er in kerkzand altijd vondsten kunnen worden gedaan die interessant zijn vanuit historisch, archeologisch of numismatisch oogpunt, en omdat de herinrichtingscommissie er belang aan hechtte om zorgvuldig om te gaan met eventuele menselijke resten, werd besloten het verwijderde zand door een groep vrijwilligers te laten zeven. Schrijver dezes kreeg volledige medewerking om mee te zoeken en de vondsten te analyseren en te beschrijven. In deze bijdrage wordt eerst ingegaan op het (archeologisch) belang van 'de berg'. Vervolgens worden enkele waarnemingen in de kerk besproken, gevolgd door de resultaten van het zeefproject.

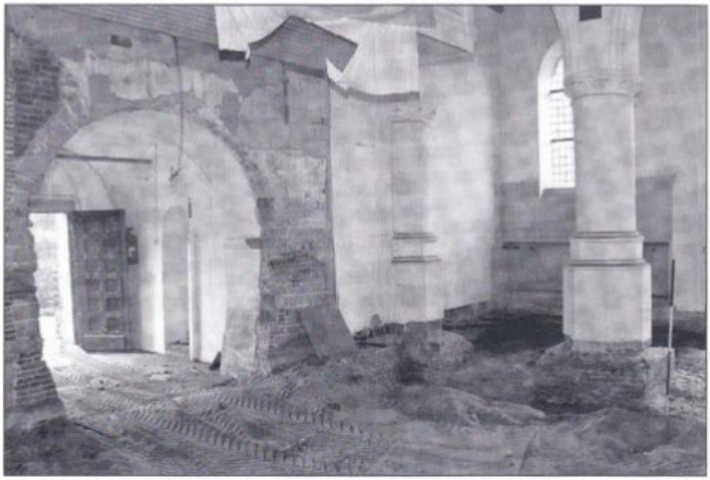

Afb. 1 Zicht op binnenzijde van de kerk op 21 juni jl. waarbij duidelijk te zien is dat onder de grafstenen een verrommelde zandlaag ligt. Let ook op onderzijde van de uit circa 1550 stammende zuilen. De gemetselde stenen dateren mogelijk uit de 19e eeuw toen de fundering van de zuilen werd versterkt.

De Berg, bewoning en verering

Over de berg te Nederhorst den Berg is al veel geschreven. Terecht, want de historische betekenis is groot te noemen. Tijdens de voorlaatste IJstijd (circa 150.000 jaar geleden) werd Noord-Nederland door uit Scandinavië afkomstig landijs bedekt en werd het land in de frontale zones opgestuwd vanuit de rivierdalen. Dit ijsdek lag ruwweg benoorden de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen. Het Gooi is een uitloper van dit stuwwallencomplex. De berg te Nederhorst den Berg, maar ook bijvoorbeeld die van Muiderberg en 'de heuvel' te Vreeland (uiteinde Kleizuwe)[1] kunnen gezien worden als geïsoleerd geraakte uiteinden van deze gestuwde zone.[2] De hierop volgende perioden modelleerden het landschap verder, maar de berg bleef bestaan.

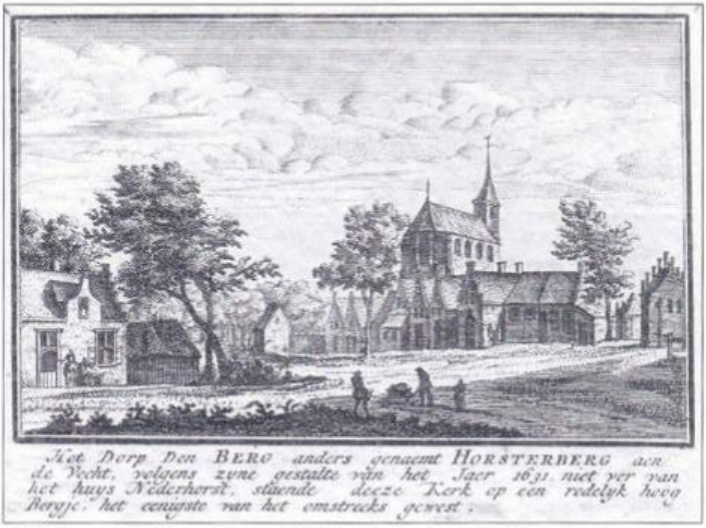

Afb. 2 Gravure uit 1631 met zicht op de Willibrordkerk en 'een redelijk hoog Bergje'.
Bron: archief HK NdB.

Dankzij dit reliëf, gelegen nabij de Vecht temidden van een moerassige omgeving, leende deze berg zich bij uitstek voor bewoning. Niet alleen in de (Vroege)-Middeleeuwen, maar ook in de perioden hiervoor, zoals de Romeinse tijd en de IJzertijd. Vondsten uit deze perioden gedaan in de nabije omgeving wijzen er ook op dat de Vechtstreek allerminst onbewoond was.[3]
Vanuit archeologisch perspectief is het een bekend gegeven dat hoogten in het landschap een sterke aantrekkingskracht uitoefenden op mensen, zowel voor bewoning als verering.

Ook de berg van Nederhorst den Berg kan in voor-christelijke tijden al een cultusplek zijn geweest. Liudger en zijn familie zullen op de berg daarom eind 8e eeuw niet vanuit het niets een - vermoedelijk - houten zaalkerkje hebben gebouwd. Liudgers grootvader Wursing was pro-Frankisch en had vermoedelijk christelijke sympathieën. De mogelijkheid van een christelijk kapelletje in Werinon, als voorloper van de door Liudger gestichte kerk is daarmee niet ondenkbaar en zou dan gedateerd kunnen worden tussen circa 650-700 na Christus.[4]
In het pre-christelijke, Friese tijdperk zal de locale aristocratie ongetwijfeld een prominente rol hebben gespeeld in alle religieuze aangelegenheden. Uitgaande van deze gedachte zullen ze bouw en onderhoud van een soort cultusplaats of tempel(tje) op zich genomen hebben. Vervolgens kan de Vechtstreek in de begindagen van het christendom zo'n centrale functie hebben vervuld.[5] Bovendien is het een archeologisch gegeven dat veel christelijke stichtingen van de eerste kerken bewust hebben plaatsgevonden op reeds bestaande, rurale heiligdommen.[6]

Archeologische vondsten in de kerk

De huidige Willibrordkerk is niet zonder de nodige verbouwingen en aanpassingen tot stand gekomen. Kort en bondig kunnen minimaal de volgende bouwfasen en/of aanpassingen worden onderscheiden: 12e eeuw (bouw tufstenen kerk), 14e eeuw (sloop apsis en aanbouw koor, sacristie en ingangspartij), circa 1550 (uitbouw schip), na 1556 (diverse aanpassingen, ten gevolge van de reformatie), circa 1778 (vervanging topgevels door een plat dak), 1892 grote restauratie, 1939 (interieurwijziging), circa 1965 (vervanging glas in lood).[7] Daarbij moet ook worden bedacht dat er na 1828 geen begravingen meer in de kerk plaatsvonden en dat naderhand veel graven zijn geruimd.
Enkele archeologische bevindingen in de kerk:

1. De bij eerdere restauraties opgemerkte grote zwerfstenen,[8] die zijn gebruikt als fundamenten van de noorderzijbeuk en de toren, zijn ook bij de huidige herinrichtingswerkzaamheden aangetroffen. Ondermeer werd bij het boren van leidingen voor de riolering in de CV-ruimte opzij van de toren circa 1 meter graniet van zwerfstenen doorboord. Hoewel het gebruik van zwerfstenen als fundering van middeleeuwse kerkmuren niet ongebruikelijk is, lijkt deze voor de Bergse situatie toch bijzonder, aangezien de zwerfstenen - mogelijk tegelijk met het tufsteen - van elders zijn aangevoerd. Hierbij dringt de vraag zich op, of de zwerfstenen ook echt nodig zijn geweest als fundering. Dichtte men destijds aan deze stenen een symbolische betekenis toe?

Afb. 3 Grafkelder van Hendrik van Soesdijk en Margaretha van Aalst. De foto is door een kier tussen de stenen gemaakt.

2. In het schip was het zand veelal rul en duidelijk verstoord. Op enkele plekken in de zijbeuk bleek het zand echter zeer compact. Hier werd een bruine bodemlaag geconstateerd, vergelijkbaar met de Gooise heidebodems. Mogelijk betreft dit een nog intacte bodemlaag.[9]

3. De zuilen tussen middenschip en noordbeuk staan op gemetselde stenen (zie afb. 1). Vermoed wordt dat deze baksteen als versteviging is aangebracht bij de restauratie eind 19e eeuw.[10]

4. Bij de zuidelijke toegangsdeur werd inderdaad de door Krol reeds genoemde drempelsteen van oude rode Weser zandsteen aangetroffen,[11] die gelet op de wijdingskruisjes vóór de reformatie als altaarsteen heeft gediend.

5. Tijdens de herinrichtingswerkzaamheden stuitte men onder het koor op een grafkelder van de schoonouders van de schout van Nederhorst, Hendrik van Soesdijk, die getrouwd was met Margaretha van Aalst. De afmetingen van de grafbedekking zijn 225 bij 120 cm. Het grafkeldertje zelf is iets kleiner (afb. 3). Het was bekend dat hier een grafkelder lag, want in 1892 werd deze ontdekt door restaurateur-metselaar Meyer. Er werd toen een bakstenen trappetje gezien van circa 80 cm en een keldertje van 2 meter hoog, 4 meter breed en 3 meter diep, voorzien van een bakstenen vloer. In het graf-

keldertje lagen drie kisten; twee grote en een kleine. Ook in 1939 werd de kelder "herontdekt" (afb. 3), toen meubelmaker Van Huisstede zijn nieuwsgierigheid niet kon bedwingen. Hij constateerde lege kisten van lood met wat water erin en, niet onbelangrijk, de ingekraste naam "Meyer" in de oostmuur van de kelder.[12] Scherpenhuijsen beschreef eerder in Werinon dat ze bij de verbouwing van 1939 op de grafkelder stuitten, *'die vermoedelijk was aangelegd tussen de funderingsmuren van het in 1300 gesloopte kleine koor. ... De kelder bevatte totaal 5 kisten, 3 kisten voor volwassen personen en 2 kinderkistjes, zoals op de tekening is aangegeven. De kisten bestonden uit geheel gesloten loden binnenkisten met een houten ommanteling van buitenkisten. De vijf kisten stonden op schragen. Het hout van de kisten verkeerde nog in goede staat maar de nagels van enkele kisten waren doorgeroest, zodat deze waren opengezakt, de loden binnenkisten waren echter nog geheel gaaf.'*[13] Interessant is ook de vermelding van een grafkelder in het middenschip (afb. 4) door Scherpenhuijsen: *'Met de aanleg van de verwarmingsbuizen van de centrale verwarming over de vloer viel er een gat in deze vloer en werd een tweede kelder ontdekt. Deze grafkelder bevond zich onder het schip van de kerk op de plaats van de kolommen, zoals ook op de tekening is aangegeven. Deze kelder was niet te betreden, maar door de opening kon worden vastgesteld, dat de afmetingen veel kleiner waren dan die van de eerste kelder. Er stonden slechts twee kisten in.'* Hoewel het zand van de bovenste verwijderde 40 cm een compleet verstoord beeld gaf en er onder meer met een peilstok is gesondeerd, wordt niet uitgesloten dat zich in diepere lagen nog intacte graven bevinden.

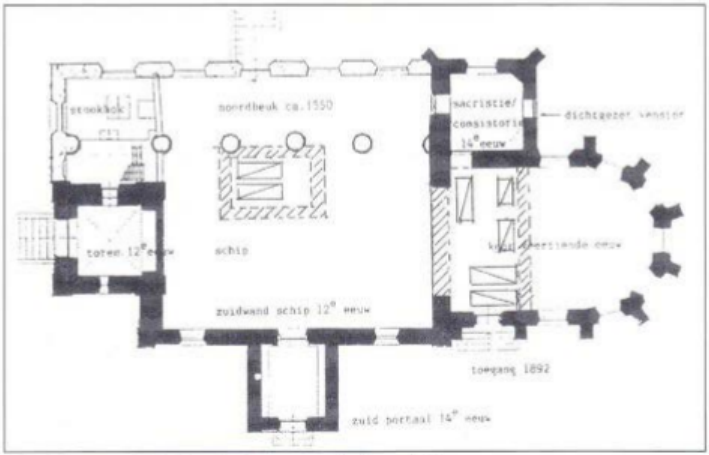

Afb. 4 Plattegrond Willibrordkerk met aangeduide grafkelders.
Bron: Scherpenhuijsen, Werinon 1996.

Het Zeefproject

Bijna elk jaar vindt er in Nederland wel ergens een kerkrenovatie plaats, waarbij niet zelden de vloer open gaat ten behoeve van de aanleg van vloerverwarming. Voor zover kon worden nagegaan is het bij de Willibrordkerk te Nederhorst den Berg voor het eerst voorgekomen dat al het vrijkomende zand is uitgezeefd en uitgezocht (afb. 5).[14] Dit was een enorme klus, waaraan in totaal circa 40 vrijwilligers hebben meegewerkt. Een belangrijke reden voor al dit zeefwerk was dat zo alle botresten konden worden herbegraven op het kerkhof. Een andere reden was de mogelijkheid van het uitzoeken van het gezeefde materiaal op archeologische vondsten, zoals pijpenkopjes, aardewerk en muntjes. De vondsten zijn interessant en bijzonder, want ze vertellen een eigen verhaal van (vooral) de bezoekers van de kerk gedurende vele eeuwen. Daarnaast is het zinvol de vondsten in een kader te plaatsen en enkele vraagstellingen te formuleren.

1. Hoeveel materiaal komt er uit het gezeefde zand.
2. Welke vondstcategorieën kunnen worden onderscheiden.
3. Uit welke tijden dateren de vondsten.
4. Hoe kunnen de aardewerkvondsten worden verklaard.
5. Wat kan worden afgeleid van de muntvondsten.
6. Welke lessen kunnen worden getrokken ten behoeve van soortgelijk kerkzandonderzoek.

De oppervlakte van de verwijderde kerkvloer (schip) bedroeg 120 m^2 en dit oppervlak is tot circa 40-50 cm diepte afgegraven. In totaal is hierbij ongeveer 40 m^3 zand verwijderd (afb. 6). Daarvan is circa 30 m^3 uitgezeefd. De overige kubieke meters zand werden gebruikt ter opvulling van het heuvelprofiel aan weerszijden van de trap naar de toren. Uit het zand is zo'n 2 m^3 materiaal

Afb. 5 Het zand wordt uitgezeefd en verspreid over het kerkhof.

Afb. 7 Overzichtsfoto van het vervolg van het zeefproject.
Archeologische veldwerkactiviteit op 27 oktober 2007 door Naerdincklant.

gezeefd, exclusief botmateriaal. Rond 20 juni 2007 werd begonnen met het zeefwerk. De eerste acht dagen elke dag, hierna wisselend. Na 30 juni is er niet meer gezeefd. De schrijver heeft 's avonds, dan wel in de weekenden met behulp van een troffel en/of een metaaldetector het uitgezeefde materiaal en het restzand doorzocht op metaalvondsten. In de kerk zelf werd niet gezocht. Vooral het troffelwerk leverde de meeste muntvondsten op (circa 30 stuks), waarna al gauw werd besloten al het uitgezeefde materiaal in vele plastic zakken van de berg te halen en voor vervolgonderzoek over te brengen naar het terrein van Marieke Verheul bij de Prutmolen (afb. 7). Op 27 oktober werd dit onderzoek voortgezet, waarbij 20 vrijwilligers van de regionale archeologie afdeling Naerdincklant al het materiaal nogmaals uitzeefden, nauwkeurig uitzochten en met behulp van metaaldetectoren een laatste controle uitvoerden (afb. 8). De groepssamenstelling bestond doorgaans uit ongeveer vier personen en er werd gezeefd met aardappelkistjes voorzien van stevig gaaswerk met een maaswijdte van nog geen halve centimeter.

Afb. 6 Kerkzand wordt op 21 juni 2007 via de toren uitgereden.

Resultaten en bevindingen

Het zeefresidu bestaat grotendeels uit bouwafvalresten, zoals brokjes baksteen, stucwerk en veel leisteen, maar vreemd genoeg weinig tufsteen. De leisteenfragmenten zijn uiterst klein, alsof ooit het dak naar beneden is gekomen en de leitjes uiteen zijn gesprongen op de stenen vloer. De verzamelde vondstgroepen (afb. 9) bestaan uit botmateriaal, aardewerk, pijpenkopjes en -steeltjes, glaswerk en ijzeren pennen en spijkers van onder meer grafkisten. Daarnaast zijn munten, knoopjes, ringetjes, zilveren haarnaalden, een gouden oorring, (musket)kogels, speelgoed, een enkele zwerfkei, loden randjes van raamwerk, kralen, schelpen, beslagstukjes, bewerkte stukjes been, kledinghaakjes, knikkers en zelfs een vuursteenkets van een geweer of pistool gevonden.

Afb. 8 Herzeven van het materiaal en zorgvuldig uitzoeken.

Vondstcategorieën

Botmateriaal:

Het botmateriaal is vrijwel allemaal (sterk) gefragmenteerd. Dit valt te verklaren uit het feit dat door de vele bijzettingen door de eeuwen heen men door oudere graven heeft heengegraven met verspreiding en fragmentering tot gevolg. Vooral bij de mogelijke grote herbegraving rond 1828 zal veel grond zijn omgezet. Het gevonden botmateriaal is niet nader geanalyseerd maar, naar de wens van de herinrichtingscommissie, zo spoedig mogelijk herbegraven in een verzamelgraf op het kerkhof.

Aardewerk:

De gevonden aardewerkfragmenten vullen een flinke emmer. Hierbij valt op dat circa 95% uit de 18e eeuw stamt en maar een enkel scherfje uit de Middeleeuwen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men in de kerk op een bepaald moment een vullaag heeft aangebracht met afvalmateriaal uit de directe omgeving. Het merendeel van de scherven bestaat uit geglazuurd huis-tuin-en-keuken aardewerk.

Pijpenkopjes/-steeltjes:

Er zijn circa 75 pijpenkoppen en meer dan 100 pijpensteeltjes gevonden. Ook deze zijn vrijwel allemaal te dateren in de 18e eeuw en zullen vermoedelijk tezamen met het aardewerk in de kerk terecht zijn gekomen. De merkjes op de

Afb. 9 De verzamelde vondstgroepen: pijpekoppen en - steeltjes, aardewerk, ijzerwerk, botmateriaal en glaswerk.

pijpensteeltjes - ten behoeve van het achterhalen van maker en productieplaats - zijn nog niet nader gedetermineerd.

Glaswerk:
Ook werden tijdens het onderzoek, naast loden strips van het glas-in-lood, enkele honderden stukjes glaswerk uitgezeefd. Naast enkele stukjes van een drinkglas (geribbeld randfragment) of fles, zijn dit vooral glasscherven afkomstig uit de kerkramen. Deze glasscherven variëren van dik naar zeer dun, de meeste zijn geïriseerd.[15] Het kleurgebruik van de kerkramen door de eeuwen heen blijkt te variëren van lichtgroen, donkergroen, een enkel stukje bruin/oranje, helder wit en 1 stukje paars. Een belangrijke constatering is dat geen van de stukjes glas is gebrandschilderd. Voor kerkglas geldt: hoe dunner hoe ouder. Het dunst aangetroffen glas dateert waarschijnlijk minimaal uit de 15e eeuw.

IJzeren pennen/spijkers:
Er werden bijzonder veel ijzeren nagels en pennen uitgezeefd, de meesten afkomstig van grafkisten. Deze ijzerwaren zijn niet verder onderzocht op typologie of ouderdom.

Bouwmateriaal en pleisterwerk:
Het meeste uitgezeefde materiaal bestaat uit allerhande brokjes bouwmateriaal waarbij opvalt dat de kleine fragmenten sterk domineren. Op de stukken leisteen zijn helaas geen tekeningen of iets dergelijks aangetroffen. Ook werden enkele bewerkte stukken stucwerk gevonden, mogelijk afkomstig uit de periode van voor de Reformatie. Zeer bijzonder zijn enkele stukjes gekleurd pleisterwerk. De aangetroffen kleuren variëren van wit, zwart, grijs en omber (soort okergeel). Vermoedelijk waren de muren van de middeleeuwse Willibrordkerk een kleurrijk geheel, vooral bestaand uit aardverfstoftinten.

Munten:

Bijzonder interessant zijn de vele aangetroffen munten. Toen de houten vloer uit 1939 werd gelicht vond men divers recent muntgeld tot en met zinken oorlogsgeld. Maar ook van onder de zerken kwamen de nodige munten naar boven. Aangezien het zand onder de stenen vloer geheel omwoeld leek te zijn, was de verwachting dat ook muntjes uit oudere lagen tevoorschijn zouden kunnen komen. De oudste munten zijn aangemeld bij het Geldmuseum te Utrecht en als volgt gedetermineerd:

Afb. 10 Redelijk zeldzame Maartensduit, Stad Utrecht. 1521. De patroonheilige St. Maarten is hier gezeten te paard en deelt zijn mantel met een verkleumde bedelaar. Numisnr. 1087689.

NUMISnr	Staat	Autoriteit	Munttype	Muntplaats	Datering
1087696	Nederlanden	(ondetermineerbaar)	1/8 groot of penning	(ondetermineerbaar)	1300-1350
1036885	Brabant	Jan III (Halen)	denier tournois	Halen	1312-1355
1087687	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	halve wit	Utrecht	(1460-1469)
1087688	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	halve wit	Utrecht	(1460-1469)
1087692	Holland	Philips de Schone (1482-1506)	kwart groot	Dordrecht	z.j. (1490-1492)
1087668	Utrecht (stad)	Frederik van Baden (1496-1517)	kwart groot	Utrecht	1496-1517
1087691	Holland	Philips de Schone (1482-1506)	hollandse penning	Dordrecht	z.j. (1505-1506)
1087682	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	1509
1087683	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	(1509-1522, onleesbaa
1087684	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	1509
1087686	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	(1509-1522)
1087689	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	1521
-	Utrecht (stad)	stad (Utrecht)	duit	Utrecht	1523
-	Brabant	Karel V (1506-1555)	dubbele mijt	Antwerpen	1535-1539
1087672	Holland	Philips II (1555-1598)	penning	Dordrecht	1558-1561
1087685	Nederlanden	(ondetermineerbaar)	duit?	(ondetermineerbaar)	(16e eeuw)
1087694	Reckheim	Ferdinand van Aspermont -Lynden (1636-1665)	duit	Reckheim	z.j. (1641-1665)
1087693	Kleef	Frederik III van Brandenburg (1688-1701)	duit	Emmerich	169..? (1690-1699)
1087695	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1761-1783)

Afb. 11 Onbekende muntvariant van Frederik van Baden, Stad Utrecht, 1496-1517. Numisnr. 1087668.

Door de droge ligging in het zand zijn de munten doorgaans van goede kwaliteit. Het zijn bijna allen kleine denominaties (kleinste eenheden), in de loop der eeuwen verloren bij het collecteren en verdwenen tussen de kieren van de (houten) vloer. In totaal zijn er 226 munten gevonden. De oudste munt dateert uit de periode 1300-1350, de jongste uit 2005. Uitgesplitst per periode: 1900-2007 - 135 stuks (59,73%), 1800-1900 - 39 stuks (17,26%), 1700-1800 - 25 stuks (11,06%), 1600-1700 - 11 stuks (04,87%), 1500-1600 - 10 stuks (04,42%), 1400-1500 - 4 stuks (01,77%), 1300-1400 - 2 stuks (00,89%). Het is natuurlijk moeilijk hieraan conclusies te verbinden, omdat deze cijfers niet gecompenseerd zijn met betrekking op perioden van armoede (minder collectegeld), meer of minder kerkbezoek of het ter beschikking hebben van diverse denominaties (vroeger minder soorten kleingeld dan nu). Bij een onverstoorde grondsituatie ligt het jonge vondstmateriaal bovenin en geldt: hoe dieper hoe ouder. Bij het zand van de Willibrordkerk ging dit echter niet op, want daar zijn oudere (diepere) grondlagen vermengd met de grondlagen erboven. Ook bleven munten niet zelden 100 jaar in de roulatie. Toch is het opmerkelijk dat, ondanks de compleet omgewoelde grond, de aantallen vondsten overeenkomen met de verwachting, namelijk dat naarmate de vondsten ouder zijn, zij in aantal afnemen. In een omgewoelde situatie is er immers meer 'nieuwere' grond aanwezig dan oude.

De autoriteit (zie tabel) is de persoon of de overheid die het muntrecht uitoefende. Er staat - zeker in de Middeleeuwen - niet per se een beeltenis op de munt, maar over het algemeen wordt wel de naam vermeld in het omschrift. Voor de verspreiding van de muntplaatsen geldt grofweg: hoe verder weg hoe minder voorkomend in een vondst. Daarbij moet worden opgemerkt dat kleingeld (vaak van een slechte intrinsieke waarde in vergelijking tot de door de

overheid vastgestelde koers) met name lokaal bleef circuleren en groot geld - mede door het hoge gehalte aan edelmetaal - eerder de neiging had om via de handelscontacten grotere afstanden af te leggen. Wat opvalt in het muntbeeld is dat de munten van Utrecht domineren en dat de munten uit Holland nagenoeg afwezig zijn. De geografische relatie (Vecht) tussen NdB en Utrecht is hiervoor de verklaring.
Tot slot nog twee bijzonderheden. Uit de muntvondsten blijkt dat niet elke kerkganger nobele gedachten had bij het collecteren; er zitten valse munten bij zoals enkele speelpenningen en een valse duit (Numisnr. 1087694). Ook is het vermoeden bevestigd dat zich in archeologisch onderzocht kerkzand verrassingen kunnen bevinden. Niet alleen werden enkele zeldzame jaren van Utrechtse duitjes gevonden (afb. 10) uit de eerste kwart van de 16e eeuw, ook werd gestuit op een nog onbekende muntvariant van Frederik van Baden (1496-1517; afb. 11a,b).[16] Deze munt is na overleg geschonken aan het Geldmuseum ten behoeve van de nationale munt- en penningencollectie.

Naschrift

Aan dit unieke onderzoeksproject hebben circa 40 vrijwilligers meegewerkt. Het was een enorme inspanning, maar niet zonder resultaat. De belangrijkste constatering is dat het kerkzand, ondanks de compleet verstoorde context, toch aanvullende informatie opleverde, die anders zou zijn verloren gegaan. Denk hier bijvoorbeeld aan de aangetroffen stukken stucwerk in verschillende kleuren, of aan (de conclusies van) het glaswerk. De vele muntjes zijn vanuit archeologisch oogpunt wellicht wat minder interessant, maar vanuit numismatisch oogpunt des te meer. Niet zelden wordt bij deze soort contexten op een munt of muntvariant gestuit die nog niet eerder bekend was. Het gebruik van fijnmazige zeven en de inzet van metaaldetectoren heeft zijn vruchten afgeworpen. Duidelijk is gebleken dat voldoende de tijd moet worden genomen om het uitgezeefde materiaal zorgvuldig na te kunnen lopen op vondsten. In het bijzonder vielen de dunne en kleine middeleeuwse muntjes nauwelijks op tussen de vele schilfertjes leisteen. Mocht ooit de vloer van de Willibrordkerk nog eens open gaan, dan valt hier nog veel te ontdekken, omdat slechts een toplaag van circa 40 cm. is verwijderd. Inmiddels is in het zuidportaal een vitrinekastje opgehangen waarin enkele van de vondsten uit de kerk zijn uitgestald. De overige vondsten (inclusief de complete muntlijst) zijn overgebracht naar de Historische Kring Nederhorst den Berg, waar zij raadpleegbaar blijven voor eventueel vervolgonderzoek.

Noten:

1 *Ook de polder Dorssewaard kent zandopduikingen die op sommige plekken slechts op een halve meter diepte zitten (mondelinge mededeling K. Beelaerts).*
2 *In 1917 is in het dorp een 32 m diepe boring gezet (gegevens TNO-Dinoloket), die alleen zand aanboorde, waaruit bleek dat het hier om opduikende Pleistocene zanden gaat.*

3 *Kok 2007 en Cruysheer/Kok 2008 (in prep.).*
4 *Mondelinge mededeling P. Leupen.*
5 *De destijds 'aantrekkelijk' gelegen berg vormde tenslotte, naast economisch gunstig gelegen tussen het Overmeer en Uitermeer (viswangst en vogeljacht), ook het middelpunt tussen Utrecht en Muiden/Zuiderzee – als schakel in het zogeheten 'river-based-trading-system'. Bovendien zijn volgens Dekker Naarden en Muiden dochterkerken van Werinon en grensden zij volgens een goederenlijst in de 10e eeuw nog aan de moederkerk. Tussen Loenen enerzijds en Naarden/ Muiden anderzijds ligt de (kerk)berg van Nederhorst/Werinon (zie ook Leupen, 1996, 582) waarbij de berg zowel geografisch, religieus als mogelijk ook demografisch een centrumfunctie vervulde.*
6 *Een bekend voorbeeld in Nederland is de NH kerk te Elst, waarvan de Vroeg Middeleeuwse voorgangers zijn gebouwd op de resten van een Gallo-Romeinse omgangstempel. Ook deze Romeinse tempel, die twee bouwfasen kent, is vermoedelijk geënt op een inheemse voorganger. De tempels zijn gebouwd op een heuveltje(!), gelegen op de splitsing van twee oude rivierarmen van de Rijn.*
7 *Karsemeijer, 1993.*
8 *Gooisch Nieuwsblad, 1970*
9 *Mondelinge mededeling A.R. Fortuin.*
10 *Mondelinge mededeling J. Colenbrander,*
11 *Krol, 1949, 115.*
12 *Gooisch Nieuwsblad, 1970*
13 *Scherpenhuijsen, 1996.*
14 *Wel werd in 2000 en 2003 nabij het koor van de Mariakerk in Diemen (kerkhofzand uitgezeefd waarbij de nodige gebrandschilderde glasfragmenten en muntjes werden gevonden (mondelinge mededeling Ton van Bommel).*
15 *Door een chemische reactie met stoffen in de grond vertoont het glas soms alle kleuren van de regenboog. Dit verweringsproces is een spontaan verschijnsel en wordt ook wel irisering genoemd.*
16 *Dit betreft Numisnr. 1087668. De munt is een variant van het type zoals beschreven in Van der Chijs XXII.19, met als omschrift '+ MO (FR)EDRICI E(PI) TRAEC' in plaats van '+ FRED ... EPI ... TRAIE' (schriftelijke mededeling J. Pelsdonk, Geldmuseum).*

Literatuur:

Amstel, Th.A.A.M. van, De heren Van Amstel 1105-1378, Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296. Hilversum 1999.
Anoniem, De kerk van vele stijlen op de vreemde heuvel. In: Gooisch Nieuwsblad, 2 september 1970.
Buitelaar, A.L.P., De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek, Middeleeuwse Studies en Bronnen 37. Hilversum 1993.
Cruysheer, A.T.E. en R.S. Kok, De IJzertijd en Romeinse tijd van Gooi- en Vechtstreek. In: Naerdincklant Jaarboek 2007 (in voorbereiding).
Kok, R.S., Wat de bodem vertelt over de vroegste bewoningsgeschiedenis van de Vechtstreek en de rol die de amateur-archeoloog daarbij kan spelen.
In: Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 22, nr. 2.
Leupen, P, Werinon, Willibrord en Liudger. In: Werinon, Uitgave van de Historische Kring Nederhorst den Berg, nr. 22, september 1996.
Karsemeijer, H.N., De bouwgeschiedenis van de Willibrordkerk. In: TVE 11e jrg., nr. 2, mei 1993.
Krol, J., De Nederlands Hervormde Kerk (blz. 107-116). In: De Geschiedenis van Nederhorst den Berg 1949.
Scherpenhuijsen, K., Grafkelders in de Willibrordkerk. In: Werinon, Uitgave van de Historische Kring Nederhorst den Berg, nr. 23, december 1996.

Foto's:

J.W. Leijenhorst, afb. 1, 5 en 6
A. Kostelijk, afb. 3
A. Vermeulen, afb. 7, 8 en 9
A.T.E. Cruysheer, afb. 10 em 11

Grafzerken in de Willibrordkerk

Els N.G. van Damme

Toen in de zomer van 2007 de in 1939 gelegde plankieren in koor en schip werden verwijderd, was menigeen benieuwd wat er te voorschijn zou komen. De verwachting was, dat er een vloerindeling tevoorschijn zou komen, die ons uit een afbeelding, in ca. 1795 vervaardigd, bekend zou voorkomen (afb. 1). De nummering in die tekening verwijst naar een grafboek[1], waarin de namen van mensen vermeld staan, die in de periode 1765 tot 1828 in de kerk werden begraven. Dat waren er honderden. Er waren 95 graven, waarvan een groot aantal op naam stond van inwoners van Nederhorst den Berg. Daarin werden de familieleden begraven en soms ook anderen. Er lagen dus altijd meerdere personen in een graf, soms wel tien.

Na 1828 mocht er niet meer in de kerk begraven worden. Er werd toen door een aantal eigenaren van graven (26) in de kerk een verzoek gedaan om over grafruimte op de Nieuwe Begraafplaats te mogen beschikken. Er werd precies bij vermeld hoeveel kisten er in het kerkengraf aanwezig waren. Er heeft toen vrijwel zeker een massale herbegrafenis plaatsgevonden en de kerkvloer kreeg een ander aanzien. Wat er onder de plankieren te voorschijn kwam, was dus anders dan verwacht. In het koor waren muurtjes gemetseld, gedeeltelijk over de prachtige grafstenen heen (afb. 2).

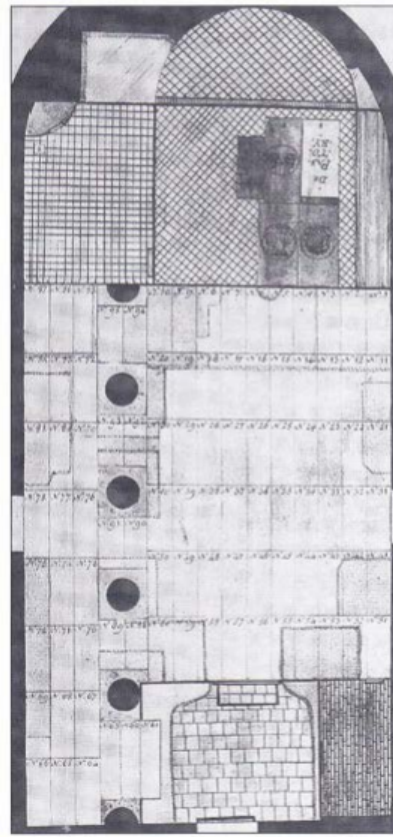

Afb.1 Plattegrond van de kerkvloer, waarop 95 genummerde graven zijn aangegeven (ca 1795, SAGV H'sum).

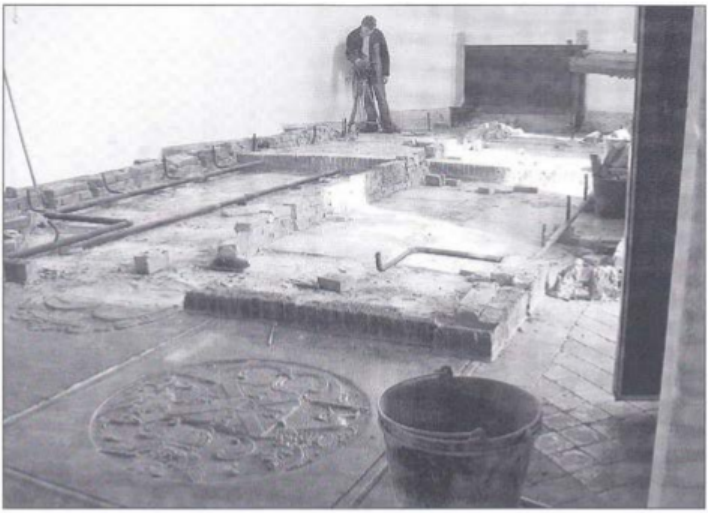

Afb. 2 Situatie in het koor na het opbreken van de plankieren.

In het schip van de kerk kwam een ravage te voorschijn van vele gebroken en zwaar gehavende grafstenen en vloertegels van Naamse steen, ca. 70 cm in het vierkant. Bovendien waren de namen op de aanwezige graven niet terug te vinden op de beschrijving van de tekening uit 1795 als gevolg van de veranderingen in 1828 aangebracht na het overbrengen van de kisten naar de Nieuwe Begraafplaats. Enkele oude grafzerken van vóór 1765 zijn toen bewaard gebleven.

Duidelijk is wel dat bij de latere restauratie in 1939, toen de plankieren werden gelegd, veel extra schade werd toegebracht aan de vloer. De situatie, zoals die werd aangetroffen in 2007, is nauwkeurig vastgelegd, voordat de restauratie aanving.[2]
Intussen zijn zoveel mogelijk gebroken tegels en zerken door "Dekker Natuursteen" gerestaureerd en hergebruikt in de nieuw gelegde vloer. We zullen de balans opmaken van wat er nu is overgebleven.

Grafzerken in het koor

In het koor kwamen de mooiste zerken tevoorschijn. Deze waren in 1939, weliswaar op ruwe wijze van gemetselde muurtjes voorzien, om de plankieren te ondersteunen (afb.2), maar dit metselwerk kon gelukkig, zonder beschadi-

ging te veroorzaken worden verwijderd. Er liggen hier een viertal zerken van groot formaat. Drie ervan zijn rijk versierd. Vooraan in het koor ligt de prachtige steen van de familie Van Aalst-Van Soesdijk (afb. 3).

Afb. 3 Grafsteen met links het wapen Van Soesdijk en rechts Van Aalst. Ernaast de heraldische afbeeldingen.

De steen bevat geen namen, maar wel wapens, die te kennen geven dat dit een graf betreft van Van Aalst, waarin ook de vrouw van Hendrik van Soesdijk is bijgezet. We lezen in grafboek nr. 14, dat in 1764 op het koor is bijgezet " in zijn eygen keldertje aan de Noordzijde het Lijk van de heer Andries van Aalst" en in 1768 *"in hetselve keldertje Vrouwe Margaretha Cornelia van Aalst, huisvrouw van de Heer Hendrik van Soesdijk"*. Hendrik was schout van Nederhorst van 1732-1778. Hij is geboren en getogen op de buitenplaats van de schoutenfamilie "Stilhorn", die lag waar nu het huidige "Châlet Parc Vechtoever" zich bevindt. Hendrik zelf ligt hier niet begraven. Zijn graf bevond zich in het schip van de kerk, nummer 16.
Het wapen van Van Aalst bestaat uit drie verticale palen in rood, elk met recht onder elkaar staande klokjes, zogenaamd paalvair en in een gouden schildhoofd een springende rode hazewind. Het wapen van Van Soesdijk bestaat uit drie gebladerde eikels met de stelen omlaag in goud (afb. 3). De kleuren van deze wapens kennen wij uit de wapenkunde (heraldiek).[3]

Naast het graf van Van Soesdijk ligt dat van Pieter Leendert de Neufville. Hij werd in 1759 op 52-jarige leeftijd bijgezet *"in zijn eygen keldertje, waarvan de eygenaar is de Heer Balthasar de Wolff de Neufville"*. Pieter was de zoon van Leendert de Neufville jr., die in Nederhorst den Berg veel land bezat en verhandelde. De achtergronden van deze uitgebreide koopmansfamilie uit Amsterdam vormt nog een opgave voor nader onderzoek. Zijn grafsteen heeft de wapens van de familie: in rood een gouden schuinkruis, in het midden met een rood anker en vergezeld van vier zilveren geopende burchten (afb. 4).
De grootste zerk bedekt het graf van dominee Henricus Rappardus en zijn vrouw Neeltje van Geffen (afb. 5). Hij was een geliefde, zeer invloedrijke predikant, die Nederhorst den Berg bijna 50 jaar heeft gediend, van 1754-1801. De weelderige grafsteen weerspiegelt wellicht zijn rijkdom en serieuze karakter. Een lang gedicht herinnert aan zijn diepe geloofsovertuiging en motivatie voor zijn vele taken in Nederhorst den Berg.[4] In zijn testament stelt dominee

Rappardus vast dat, *"deze grafkelder oit (=nooit) zal mogen worden ontruimd, verkogt of iemand meer in begraven zal mogen worden".*
Dominee Rappardus ging veel om met de Heer van Nederhorst, Joan Hope en zijn zonen. Deze oranjegezinde bankiersfamilie heeft onder druk van de dreigende overheersing door de Fransen de wijk genomen naar Engeland.
Dominee Rappardus heeft zijn ambt voortijdig neergelegd en nam hun taak over als ambachtsheer van Nederhorst. Hij stierf in 1807.

Naast de steen van dominee Rappardus ligt een van zacht zandsteen vervaardigde zerk, waarop veel namen staan, die niet meer goed leesbaar zijn. Hier werden de bewoners van de pastorie begraven, het zogenaamde pastoriegraf. De eerste die hier werd bijgezet onder "de Graauwe Sark" was dominee Isaac Rijpland, in 1753 op de leeftijd van 34 jaar gestorven. Verder liggen hier: een kind van ds. Rijpland, Juffr. Catharina Sara Rappardus (1758) en Juffr. Maria Elisabeth Rappardus (1762), beiden zusters van dominee Rappardus.[4]

Afb. 4 Wapen op de grafsteen van Pieter Leendert de Neufville.

Grafzerken in het schip van de kerk.

De zerken die in het schip te voorschijn kwamen, zijn voor het merendeel van hoge ouderdom en staan, op een enkele na, niet vermeld in de grafboeken. Zij dekten de graven van mensen die in de eerste helft van de 17e eeuw overleden zijn. De twee grootste grafstenen uit het schip van de kerk behoorden toe aan Frans der Kinderen, begraven in 1737 onder een lange, ruim 16 cm dikke steen

Afb. 5 Deel van de grafsteen van Henricus Rappardus en Neeltje van Geffen.

en Anna de Carpentier, huisvrouw van Cornelis van Royen. Zij staan wel genoemd in het grafboek. Genoemde Cornelis van Royen kocht vanaf 1688 achter elkaar huizen en land, hoofdzakelijk in de Hornpolder, voor zijn dochter Helena uit zijn eerste huwelijk. Zij legden het fundament voor de eerder genoemde buitenplaats "Stilhorn". Helena verkocht in 1700 alles aan haar tweede moeder Anna de Carpentier, die kort daarop stierf. Anna was een kapitaalkrachtige vrouw, dochter van Pieter de Carpentier, Gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië en was eerder gehuwd met Pieter van der Venne Lucasz. Haar erfenis, waaronder "Stilhorn", ging naar haar schoonzoon Gerard ten Bergen, getrouwd met Maria van der Venne. Deze verkocht de buitenplaats aan de schout, Johan van Soesdijk. Frans der Kinderen was koopman in juwelen, verbleef slechts kort in Nederhorst den Berg en heeft een interessante levensbeschrijving nagelaten, waarover te lezen is in het juninummer van dit blad.[5] Deze beide grafzerken zijn teruggeplaatst in de zijbeuk van de kerk.

Afb. 6 Grafsteen van Willem Ielissen met het jaartal 1647 en een huisteken.

Het merendeel (16) van de 31 kleinere vierkante zerken heeft een inscriptie met één of enkele namen en een jaartal en soms een interessant huisteken: eigendomsteken (afb. 6). Een viertal heeft alleen maar een huisteken. Soms werden deze tekens, wanneer men niet kon schrijven, ook gebruikt ter ondertekening van bijvoorbeeld akten. Elf stenen zijn voorzien van een K, ten teken dat het graf eigendom was van de kerk (afb. 7). Daarin werden onbemiddelde mensen begraven.

Tabel. Uitzonderlijk hoge aantallen doden begraven in de kerk in Nederhors den Berg in de 17e eeuw.

Jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal
1626	19	1646	20	1651	16	1668	23
1627	19	1647	35	1652	43	1669	50
1628	15	1648	13	1653	28	1670	45
1629	39	1654	26	1671	33	1674	32
1630	20	1655	35	1672	38	1675	18
1631	16	1656	20	1673	63		

Onder de vermelde jaartallen is opvallend dat het jaartal 1647 vaak voorkomt. Uit de grafboeken kunnen wij opmaken dat dit een bijzonder jaar geweest moet zijn, waarin wellicht een epidemische ziekte heerste. Meteen denken wij dan aan de beruchte pest. Deze ziekte heeft ongetwijfeld ook zijn tol geëist in Nederhorst den Berg. Bekend is dat in deze omgeving (Amsterdam, Naarden) in de 17e eeuw onder meer de jaren 1629, 1652-1654, en 1663-1666 berucht waren.[6] In 1668 kwam de laatste uitbraak.

Afb. 7 Grafsteen met de letter K, eigendom van de kerk.

In Nederhorst den Berg werden in die perioden ook opvallend veel doden begraven (zie tabel). Maar ook de jaren 1647, 1669 en 1673, die in de landelijke annalen niet als "pest-jaren" voorkomen, tonen hoge aantallen. Het blijft onzeker of de grote sterfte in die jaren hier aan de pest te wijten was. Het jaar 1673 heeft vrijwel zeker te maken met het Rampjaar, toen de Vechtstreek geteisterd werd door de plundering en de brandstichting van de Franse legers. Wellicht zijn sommige jaren te verklaren door een malaria-epidemie. Malaria was vooral in de waterrijke omgeving van Noord-Holland in de 17e en 18e eeuw een gevreesde ziekte.[7] Bekend is dat bijvoorbeeld dominee Rijpland in 1753 op 34-jarige leeftijd aan *"de anderen daagsche koorts"* is overleden. Voor de meeste mensen werd zo'n nauwkeurige omschrijving niet gegeven.

Het is niet eenvoudig om iets meer over de overledenen te weten te komen. De uit de 17e eeuw stammende begraafboeken zijn onvolledig en bevatten onnauwkeurigheden. De data werden niet precies weergegeven. Zowel de koster, die de grafboeken moest bijhouden, als ook de steenhouwer, die de zerken destijds bewerkte, waren niet erg bedreven in het schrijven van namen. Zij gebruikten ook bijnamen, die ons nu niet meer bekend voorkomen. Zo werd in die tijd de naam Kerkieck (betekent karekiet), vervangen door Rietvink, die vervolgens op één der graven gespeld staat als Ritvinck. De naam Jelisz, die enkele keren op de zerken voorkomt, vinden we terug als Ielissen.
In het centrum van het schip zijn de waardevolste stenen samen met de oude vloertegels in één blok gelegd. Het is zeer de moeite waard om de zerken eens nauwkeurig te bekijken.

Bronnen en noten:

1 *DTB Nederhorst den Berg, 26. SAGV, Hilversum.*
2 *Zie Appendix (pag.35).*
3 *Heraldische databank van het Centraal Bureau voor Genealogie.*
4 *Els N.G. van Damme, Henricus Rappardus. Predikant (1754-1801), zakenman en ambachtsheer in Nederhorst den Berg. TVE 19(2), p. 64-77, 2001.*
5 *Els N.G. van Damme, Frans der Kinderen: wie schrijft die blijft. Werinon 64, p. 25-36, 2007.*
6 *L. Noordegraaf & G. Valk, De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen. Bergen 1988.*
7 *J.J. van der Kaaden, Geschiedenis van de inheemse malaria in Nederland. Infectieziekten Bulletin 14 (10) p. 388-393, 2003.*

Foto's:

Els N. G. van Damme, afb. 2, 3, 6, en 7
A.R. Fortuin, afb. 4 en 5

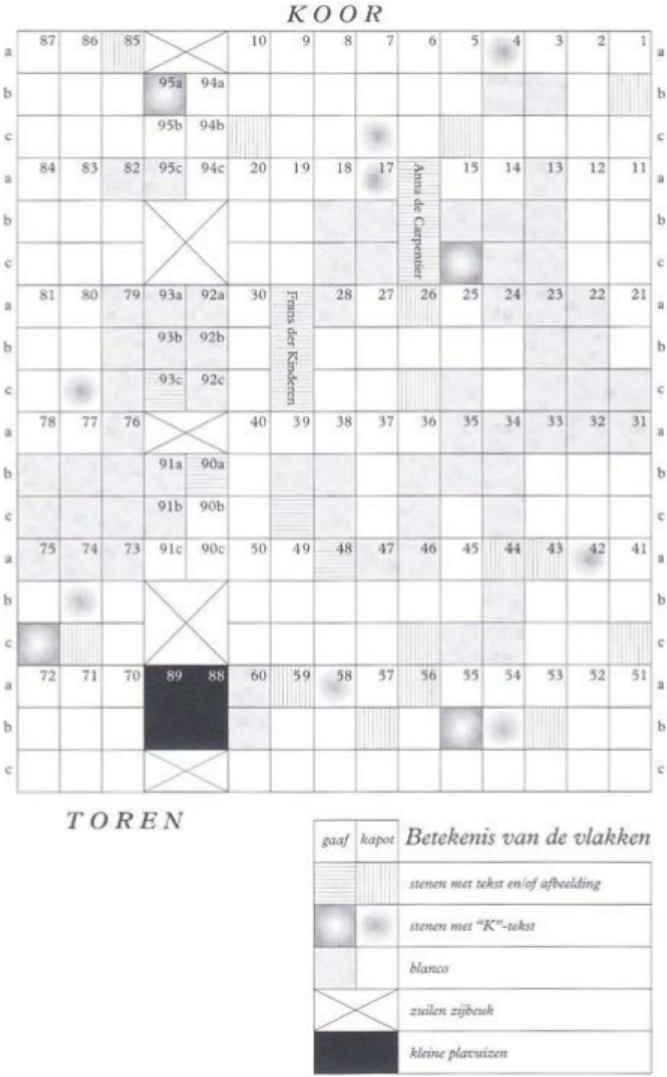
KOOR
Anna de Carpentier
Frans der Kinderen
TOREN
gaaf
kapot
Betekenis van de vlakken
stenen met tekst en/of afbeelding
stenen met "K"-tekst
blanco
zuilen zijbeuk
kleine plavuizen

Appendix

Inventarisatie d.d. 18 mei 2007 van de oude vloer na verwijdering van de houten bovenvloer.

Jaap Jansen en Anne Rutger Fortuin

De vloer van middenschip en noordbeuk bestaat uit zogenaamde Namense steen. Dit is een compacte, donkergrijze, fijnkorrelige kalksteen, die bij de mindere kwaliteiten enigszins afbladdert. De maat van de zerken is onderling iets afwijkend, globaal in de orde van 60 X70 cm. Voor de positie van de zerken en hun nummering is gebruikt gemaakt van de originele gravenbeschrijving uit ca 1795 (zie plattegrond). Globaal bestaat de vloer uit 15 (N-Z richting) x 18 (W-E richting) vloerelementen. Vanwege de aanwezige pilaren is dit getal iets minder, terwijl twee grote grafzerken (16a-c en 29a-c) het formaat hebben van drie gewone zerken. Daarnaast liggen er kleinere plavuizen tussen de westmuur en de eerste pilaar.

Alle stenen zijn geïnspecteerd op de aanwezigheid van een tekst, of andere inscriptie en hoe de huidige conditie is, te weten intact of kapot. Er blijken 64 zerken intact te zijn, ofwel ruim 2/3 deel is in meerdere fragmenten gebroken. Naast breuk is de vloertoestand nogal ongelijk door verzakkingen. Er zijn nogal wat zerken waarvan met zeer grote waarschijnlijkheid aangenomen mag worden dat de breuk is ontstaan door opzettelijk toegepast geweld. Dit blijkt o.a uit het soms bijna versplinterde karakter van de stenen met onverweerde breukvlakken. Vermoedelijk is deze schade opzettelijk veroorzaakt in 1939.
Nadere studie is vereist om meer informatie te kunnen geven over de begraven personen en de toegepaste huistekens. Een aantal inmiddels gerestaureerde zerken wordt afgebeeld, in het hieronder volgend overzicht van de zerken die voorzien zijn van een tekst en/of afbeelding.

Grafnummer	Graftekst en -symbolen
Grafnr.1B	PETER JAN ROELEN 1649
Grafnr. 4A	huismerk: K
Grafnr. 5C *(afb. 1)*	CORNELIS MELISZEN ANNO 1653 BR JOOSTEN
Grafnr. 7C	huismerk: K

Grafnummer	Grafteksten -symbolen
Grafnr. 10C	JOOST TYMEN... 1647
Grafnr. 15C	K
Grafnr. 16ABC	HIER LEIT BEGRAVEN ANNA DE CARPENTIER HUISVROU VAN CORNELIS VAN ROIEN GESTORVEN DEN 16 AUGUSTE AO 1700 N Bij N is een doodshoofd afgebeeld met twee gekruiste beenderen. Onder in de zerk is een hijsoog aanwezig
Grafnr. 17A	huismerk: K
Grafnr. 26A	GHISBERT JAN STOFFELEN ANNO 1647 een huismerk is aanwezig
Grafnr. 26C	GHISBERT JANßN LAKENCOPER AEN BERG ANNO 1665 huismerk: schaar in cirkel
Grafnr. 29(ABC	FRANS DER KINDEREN jaartal 1702 (?) gebeiteld nr. 29 *N.B.: deze zerk is 16.5 cm dik;* *de helft minder*
Grafnr. 39C	P 1672
Grafnr. 41C	C C huismerk: 3 cirkels in grotere circel 16 B 70
Grafnr. 42A	K

Grafnummer	Graftekst en -symbolen
Grafnr. 43A *(afb. 2)*	DIT GRAFF HOORT TOT CSZEM CSZORNELISEN ANNO 1655 huismerk: kruis met driepoot
Grafnr. 44A	JANS JANSZEN TIMMERMAN 16 F 49
Grafnr. 46C *(afb. 4)*	J ANNO 1655 huismerk: anker centraal in cirkel
Grafnr. 48A *(afb. 6)*	JAN DIRCKSEN SCHIPPER TOT OVERMEER ANNO 1647 huismerk aanwezig
Grafnr. 53B	CORNELIS CORSZEN VANDER MEULEN EN ELISABETH PALUDANVS ZIJN HUISVROUW 1676
Grafnr. 54B	huismerk: K
Grafnr. 55B	huismerk K
Grafnr. 56A *(afb. 3)*	JAN JANSEN LYNDRAYER 16 47 JAN CORNELISSEN RITVINC JANTIJMENSZ VELTMAN AO 1721
Grafnr. 57B *(afb. 5)*	LYSGEN ADRYAENS WEDUWE VAN ZA. JOOST MELISZEN 1647

Grafnummer	Graftekst en -symbolen
Grafnr. 58A	huismerk: K
Grafnr. 59A	huismerk aanwezig
Grafnr. 74B	huismerk: K
Grafnr. 74C	WILLEM IELISSEN ANNO 1647 huismerk: verticale lijn, doorsneden met 3 horizontalen
Grafnr. 75C	huismerk: K
Grafnr. 80C	huismerk K
Grafnr. 85A	twee huismerken: een R en een kruis in combinatie met een 4
Grafnr. 90A *(afb. 7)*	Een tweetal huismerken
Grafnr. 93C	HERMAN JACOBSEN ANNO 1647

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

Afb. 5

Afb. 6

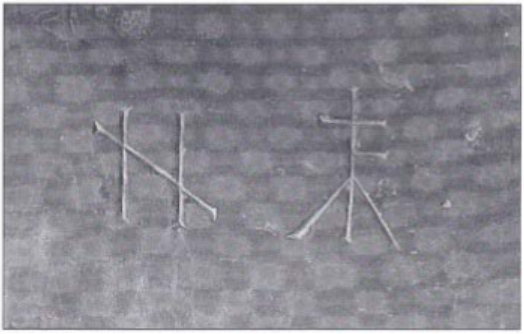

Afb. 7

Eerherstel voor de Willibrordkerk
Terugblik op een geslaagd proces

Anne Rutger Fortuin
Han Colenbrander

Toen en nu

De Willibrordkerk van nu is een dorpskerk om trots en zuinig op te zijn. Alleen al de unieke ligging op een sfeervolle heuvel midden in het dorp is bijzonder. Daarnaast is deze romaanse kerk, daterend uit ongeveer 1280, de oudste uit de wijde regio. Het interieur (afb. 1) oogt bovendien fraai nu het weer in harmonie is met wat de bouwers destijds voor ogen stond en zowel de vloer als de inrichting de geschiedenis van eeuwen gebruik weerspiegelt.

Afb. 1 Het vernieuwde interieur van de Willibrordkerk.

In de consistorie van de Willibrordkerk hangt een ingelijste foto die het interieur vóór de herinrichting van 1939 toont. Gezien vanuit de zuidwesthoek legde de fotograaf een vriendelijk dorpskerkinterieur vast (afb. 2). Wat het meest opvalt is dat het koorgedeelte niet gebruikt werd.
Het wordt afgeschermd van de kerkruimte door de kansel, met koorhekken aan weerszijden, en een ons onbekend voorkomende orgelkast bovenin de triomfboog. Eén koorhek staat een beetje open. Het verleent doorgang aan

de ouderlingen, als ze bij het begin van de zondagse dienst de consistorie uitschrijden, terwijl de predikant vrijwel ongezien vanuit het koor de kansel beklimt. De achterkant van de kansel heeft niet alleen een deur, maar is ook nog voorzien van een donker(groen?) gordijn. De kijkersaandacht gaat vooral naar de preekstoel en de omringende "dooptuin". Deze wordt gevormd door het lage hek met entree met de antieke koperen boog. Het is een typisch protestantse opstelling, die ook nu nog in menige kerk voorkomt. In elk geval stond "Het Woord" (Bijbel) plus "Dienaar des Woords" (predikant) centraal. En de doop, als een van de weinige protestantse sacramenten, diende ook letterlijk onder de hoede van dit Woord te gebeuren. De Gravenbank (met de personeelsbank ervoor) sluit aan de rechterkant de dooptuin af. Deze nam dus een prominente plaats in. Zo hoorde het ook in de standenmaatschappij van toen. Opzij van deze bank en naast de ingang staat nog een voorname bank met een hemel. De hemel wordt horizontaal gehouden door twee ijzeren trekstangen. Het bevestigingspunt ervan zit nog steeds in de muur, maar de bank is verdwenen. Het orgel boven de preekstoel is voorzien van een stijlvolle en glimmende kast. Jammer dat deze in 1939 werd afgedankt. De onderrand draagt de (vermoedelijk) in vergulde letters uitgevoerde tekst *"Het Woord des Heeren blijft in Eeuwigheid"*. De orgelbalkons zijn voorzien van gordijnen, waarschijnlijk ter voorkoming van tocht.

De foto laat jammer genoeg nauwelijks iets zien van de vloer. Hoe zou die er toen bij gelegen hebben? vraag je je af. Vermoedelijk nog vrij netjes, want anders zouden de eiken knopstoelen een nogal wiebelige zit gehad hebben. Op de enige plaats waar een stukje vloer te zien is, liggen ze inderdaad netjes.

Afb. 2 Het interieur van de Willibrordkerk voor 1939, gezien richting koor.

Afb. 3 De vloer zoals deze zichtbaar werd na verwijdering van de houten bovenvloer (op de foto de heer van der Sand van Dekker Natuursteen, architect J. Colenbrander en P. Faltay). Opvallend veel oude zerken blijken stuk te zijn, vaak met opzet gebroken, zoals bij de doorgangen voor verwarmingsbuizen.

Dat was wel anders bij het tevoorschijn komen van de oude vloer bij het begin van de herinrichtingswerkzaamheden (afb. 3).
De meeste kerkbezoekers zaten op genummerde rieten stoelen. Jammer genoeg bestaan er geen oudere interieurafbeeldingen. In de 17e eeuw zal het interieur er vast soberder hebben uitgezien. Zitten was in die tijd voorbehouden aan de enkeling en staan tijdens de lange kerkdienst was heel gewoon. Je kon tenminste wat heen en weer lopen.
In de jaren tussen de beide wereldoorlogen was het aantal kerkbezoekers zodanig toegenomen, dat de kerkbestuurders ten langen leste besloten om het voor kerkdiensten onbenutte koor bij het interieur te betrekken. De veranderingen werden in 1939 uitgevoerd onder leiding van de Amsterdamse architect F.A. Warners. Filip Anne Warners (1888-1952), die voor deze ingreep tekende, werkte in de stijl van de Amsterdamse School. Hij is vooral de Nederlandse bouwgeschiedenis ingegaan als bouwer van het zgn. etagehuis en pleitbezorger van hoogbouw. Hij ontwierp echter ook rijtjeshuizen en imposante landhuizen, naast sportgebouwen, café's en kerken[1]. Ook ontwierp hij zelf meubelen en interieurs. Kortom, het was een productief bouwer, maar helaas met weinig begrip voor kerkelijk-liturgische aspecten. Zouden Warners, de kerkbestuurders en de vertegenwoordigers van Monumentenzorg zich gerealiseerd hebben dat

Afb. 4 Het interieur van de Willibrordkerk, gezien naar het westen, situatie eind jaren zeventig en het orgel nog met het houten pijpenfront uit 1939.

ze met hun plannen braken met de oeroude kerktraditie, die de gelovigen richt naar het oosten waar de zon opkomt, in plaats van zich daarvan te moeten afwenden? Maar het ruimtegebrek vroeg om een oplossing en zo combineerde men een "onhistorische" ingreep met verbeterde temperatuurbeheersing door middel van een kolengestookt centraal verwarmingssysteem inclusief voetverwarming onder de banken. Aanleg daarvan viel goed te combineren met het maken van een nieuwe houten vloer boven de dikke CV-leidingen. En op die houten vloer konden mooi nieuwe banken gemonteerd worden. De preekstoel verhuisde naar de westgevel en het orgel werd erboven geplaatst in een open constructie met houten frontpijpen (afb. 4). Om deze rangschikking mogelijk te maken moest de doorgang naar de torenruimte dichtgemetseld worden. Het weer tevoorschijn komen van deze, uit tufsteen vervaardigde, oude toegangsboog was één van de belevenissen van de huidige herinrichting (afb. 5).

Overigens hadden wij als commissie geen idee van de vorm en de grootte van deze oude doorgang naar de toren. Maar het bestek uit 1939 rept wel degelijk over het dichtmetselen van "de oude toegangsboog", die toen al lang was afgeschermd van de kerkruimte door een houten schot.

Voor we naar de huidige herinrichting overstappen is het aardig om nog een paar opvallende aspecten van de herinrichting van 1939 te noemen. Zo schrijft het bestek van de hand van architect Warners voor, dat de preekstoel en de koorhekken ontdaan moeten worden van een eerder aangebrachte vernislaag; een goede zaak. Verder om *'al de aanwezige houten banken met vlonders, betimmeringen, schotweren, enz. enz. geheel te slopen en te verwijderen.'* Slopen! Menig gemeentelid zal de wenkbrauwen gefronst hebben bij deze radicale aanpak. Er is niets nieuws onder de zon, al hoefden de nu afgedankte en degelijke eikenhouten banken niet gesloopt te worden. Ze vonden gastvrij onderdak in menig Bergs huis. Deze banken brachten bijna € 2000,00 extra in de herinrichtingskas.

Afb. 5 De oude toegangsboog naar het torenportaal is weer zichtbaar geworden.

Over kosten gesproken, de herinrichting van 1939 werd aanbesteed voor een bedrag net boven *f* 16.000,00. De kosten anno 2007, inclusief inrichtingskosten zoals bijvoorbeeld 180 stoelen, bedroegen uiteraard een veelvoud van die van 1939, te weten € 204.000,00. Gemeten naar de geldontwaarding liggen de kosten echter niet ver uit elkaar.

Nieuwe plannen

Als de jonge dominee Van Tricht eind 1950 vanuit Naarden komend de kansel bestijgt, overvalt verwarring hem. Het vreemde interieur geeft hem geen goed gevoel en de dorre akoestiek maakt dat hij zijn keel schor moet praten. Als hij in 1976 naar Nederhorst den Berg wordt beroepen, maakt hij er dan ook geen geheim van dat het interieur eigenlijk niet klopt. En hij is niet de enige. Het krantenartikel,"De kerk van vele stijlen op de vreemde heuvel" in het Gooise Nieuwsblad van 2 september 1970, zegt hierover: *'De kerk zelf is in 1892 aan de buitenkant gerestaureerd en in 1939 aan de binnenkant, zo goed dat zij alle sfeer verloren heeft.'* Als vader Fortuin, predikant en liefhebber van oude kerken, voor het eerst deze kerk in 1971 bezoekt, omdat zoonlief en zijn vrouw net in het dorp zijn komen wonen, constateert ook hij meteen dat de inrichting niet klopt. 'Ze hebben dit interieur verpest', is zijn strenge commentaar. Daarmee gaf hij tegelijk aan dat hij eigenlijk wel veel in dit kerkgebouw zag. Een andere nieuwkomer, architect Han Colenbrander, ziet het gebrek ook meteen. Plaatsgenoot Gé Verheul, programmamaker voor de NCRV (o.a van het bekende "Kerkepad" dat in 1978 ook de Willibrordkerk aandeed) en kerkenkenner bij uitstek, beseft dat dit interieur eigenlijk grondig aangepakt zou moeten worden. Het drietal Verheul, Colenbrander en Van Tricht vindt elkaar en ze besluiten om een voorstel voor herinrichting te maken. Colenbrander maakt de bouwtekeningen en in 1980 behandelt de kerkenraad de plannen. Met grote meerderheid van stemmen wordt het plan aangenomen. Gebrek aan middelen maakt echter dat er niets gebeurt. In dat jaar kost de restauratie van het orgel, met aankoop en plaatsing van de huidige kast al handen vol geld.

Uiteindelijk duurde het tot na de millenniumovergang voor de kerkenraad weer serieus over het onderwerp "herinrichting" zou nadenken. Allereerst gaat een ad-hoc werkgroepje aan de slag. Dit rapporteert in december 2002 aan de kerkenraad en vervolgens stelt deze in januari 2003 een Commissie voor Herinrichting en Fondsenwerving in. Schrijver dezes wordt benoemd tot voorzitter. Als de commissie wordt ingesteld zijn de feitelijke plannen dus al grotendeels uitgewerkt. In januari 2003 beschreef Han Colenbrander in het kerkblad "Handreiking" al hoe het vernieuwde interieur eruit zou komen te zien. De Commissie heeft zich dus niet zozeer met de verbouwingsplannen zelf hoeven inlaten, als wel met alle organisatorische kwesties eromheen (fondsen werven, draagvlak kweken door middel van goede voorlichting, vergunningen, etc.) vóór de herinrichting aktief werd ondernomen.
In de bouwplannen stond voorop dat de huidige banken en de houten ondervloer zouden verdwijnen en dat er weer een vloer van hardstenen plavuizen zou komen, voorzien van vloerverwarming. Comfortabele stoelen moesten vervolgens voor een flexibeler inrichting zorgen. De hoofdingang zou naar de toren verlegd moeten worden, omdat daar ruimte is om een bordes te maken dat aansluit op een weinig hellend pad, zodat ook de mensen met verminderde

Afb. 6 Het complete herinrichtingsteam in laatste vergadering bijeen op 31 oktober. Staand, op de achtergrond (vlnr): Ds. Nico Sjoer, Marius Knijff, Herman Veldhuisen. Zittend (vlnr): Anne Fortuin (voorzitter), Jaap Jansen, Jolanda Gons-van Elsacker, Han Colenbrander (architect), Piet Faltay (namens College van Kerkrentmeesters), Marieke Verheul, Ruddi Lam.

mobiliteit de kerk makkelijker kunnen bereiken. Bovendien leende de ruimte opzij van de toren zich voor het maken van een toilet en een vestiaire. Een en ander betekende dat de vroegere doorgang naar de toren weer opengemaakt zou moeten worden. Al met al een flinke ingreep in het gebouw.

De fase van voorbereiding

Het herinrichtingsteam (afb. 6) bundelde mensen met zeer verschillende vaardigheden en achtergronden. Zo konden ze het complexe terrein van technische details tot en met liturgische aspecten goed overzien. In oktober 2003 werden de plannen uitgebreid uit de doeken gedaan voor de samengekomen gemeenteleden. Op dat moment was er een 21 pagina's tellende kleurenbrochure beschikbaar. Deze vergezelde de diverse subsidieaanvragen bij landelijke fondsen. Helaas verleenden maar weinig instanties steun van betekenis. De gemeente Wijdemeren kende de bescheiden, maar maximale "waarderingssubsidie" van € 278,00 toe, bestemd voor het beter toegankelijk maken van de kerk. "Monumentenzorg" suggereerde aanvankelijk dat een bijdrage in de kosten van vloerrestauratie tot de mogelijkheden behoorde, maar uiteindelijk viel er niets bij deze instantie los te peuteren, evenmin als bij de provincie Noord-Holland. Dit laatste ondanks ondersteuning van die aanvraag door de Gemeente Wijdemeren.

Van het allergrootste belang bleek het zogenaamde voortschrijdend inzicht. Dit maakte dat de aangegeven koers van "eerst fondsen verwerven, dan pas beginnen", steeds meer ter discussie kwam. Adviezen van buitenaf, zoals door hogere organen, dan wel door intensief contact met ervaren herinrichters elders, speelden daarbij een belangrijke rol. Het werd de commissieleden steeds duidelijker dat het in fasen herinrichten op basis van reeds binnengehaald kapitaal tot een langdurig en voor velen teleurstellend, zo niet frustrerend proces zou leiden. In september 2006 resulteerde dit in een notitie richting kerkenraad. De boodschap was: *'Laten we alles nu snel en in één keer helemaal goed doen, we hebben voldoende eigen middelen om dit voor te kunnen financieren, anders moeten we de opdracht terug geven, een andere aanpak is niet meer geloofwaardig.'*

Afb. 7 Het koor als tijdelijke en stoffige opslagruimte.

Gelukkig raakte ook de kerkenraad snel overtuigd van de noodzaak van het nu zo snel mogelijk en in één keer afronden van de herinrichting. Op een tweede gemeenteavond werd dit nieuwe beleid besproken en het proces raakte in een prettige stroomversnelling.

Bijzondere akties

Een kerkelijke gemeente gaat niet voor het wereldse "Brood en Spelen", maar voor "Brood en Wijn". Het is grappig dat juist met onze brood- en wijnverkopers afspraken gemaakt konden worden voor een vorm van sponsoring, waarbij een deel van de winst wordt afgestaan. Een wijnabonnement werd als eerste ingesteld en een jaartje later volgde de bakker met een bijzonder smakelijke cake, die tot "Willibrordcake" werd gedoopt en nog steeds in trek is.
Een heel ander initiatief, dat geen geld oplevert, maar juist geld kost, werd door Marieke Verheul gelanceerd. Het leek haar goed als er een DVD gemaakt zou worden van dit project. Haar man Gé was immers een groot voorstander van het interieurherstel. Nu hij er niet meer is, wilde ze graag in zijn lijn voortgaan. Ze vond de bevriende ex-collega van Gé, cameraman en regisseur Jan Grijpink, bereid om medewerking te verlenen. De Commissie vond Marieke's invalshoek bijzonder interessant, maar had geen geld beschikbaar voor een professioneel gemaakte videopresentatie. Bovendien was amateur-fotograaf Jan Leijenhorst al aangezocht om de vorderingen fotografisch vast te leggen. Marieke besloot vervolgens om dit filmproject voor eigen rekening en risico uit te laten voeren. Dit is een moedige en bijzondere geste, die ook in de toekomst zijn waarde zal bewijzen. De afgelopen maanden hebben vele werkers in en rond de kerk Jan Grijpink bezig gezien. De heer Grijpink raakte zelf ook door dit project gegrepen, met al die betrokken mensen bezig voor een goede zaak. De DVD versie is inmiddels ten overstaan van alle vrijwilligers in première gegaan en te koop.
In juni volgde een bijzondere aktie. Via dorpskrant De Brug werd huis aan huis een fraai uitgevoerde kleurenbrochure verspreid. Doel was om alle dorpsbewoners te informeren over de in gang gezette veranderingen. Uiteraard schroomden we daarbij niet om een gift te vragen om het tekort van bijna € 30.000,00 op de begroting te helpen dempen. Ook bedrijven werden benaderd voor sponsoring (zie tabel). Na een wat aarzelend begin kwam het benodigde geld inderdaad binnen. Vanuit de particuliere hoek kwam € 33.000,00 binnen, in één woord geweldig!

De uitvoeringsfase

Op zondag 6 mei werd de laatste dienst in de kerk gehouden en op zondag 23 september volgde de heropening. In de tussentijd werden er afwisselend diensten gehouden in "De Bergplaats" en in de Maria Hemel-vaartkerk. De metamorfose die het gebouw in die viereneenhalve maand onderging was enorm. Wat veel betrokkenen het meest zal bijblijven van deze periode is de goede sfeer

waarin enerzijds de betaalde werkkrachten en anderzijds de vele vrijwilligers - weliswaar onafhankelijk van elkaar, maar toch samen - aan het werk waren. Het werk stond onder dagelijkse leiding van de bouwdirectie, gevormd door de architect Han Colenbrander en de commissieleden Piet Faltay en Ruddi Lam.

Ruddi bleek een geweldig coördinator van het vrijwilligerswerk en werd door sommigen al gauw met "moeder-overste" aangeduid, een eretitel. Veel kerkenraadsleden hebben zich tijdens deze fase bijzonder onderscheiden door intensief mee te werken. Zij waren overigens niet de enigen. Diverse "kerels" bleken steeds weer beschikbaar voor zware of lastige klusjes. In totaal hebben ruim 50 vrijwilligers (mannen en vrouwen) geholpen om deze megaklus te klaren. Naar schatting hebben zij samen voor minstens 1500 uur werk geleverd. Of hier ook kosten bespaard zijn! Het grote werk werd gegund aan de plaatselijke aannemer de Groot. Diverse andere bedrijven werden daarbij ingeschakeld. Zo legde bijvoorbeeld Installatiebedrijf Gebr. Dijs de vloerverwarming en het sanitair aan. De heer Dijs had al op een gemeenteavond spontaan toegezegd het toilet in de torenruimte voor zijn rekening te willen aanleggen. Natuursteenbedrijf Dekker uit Loosdrecht heeft met veel vakmanschap zowel de nieuwe als de oude zerken, die deels gerestaureerd moesten worden, op de vloer gelegd. Overigens hebben alle vaklieden, zoals schilders, metselaars, stucadoors en sierbestrater met plezier en inzet van hun specifieke vakmanschap gezorgd dat het werk volgens plan verliep. Vaak deden zij meer dan waarvoor zij strikt genomen betaald werden.

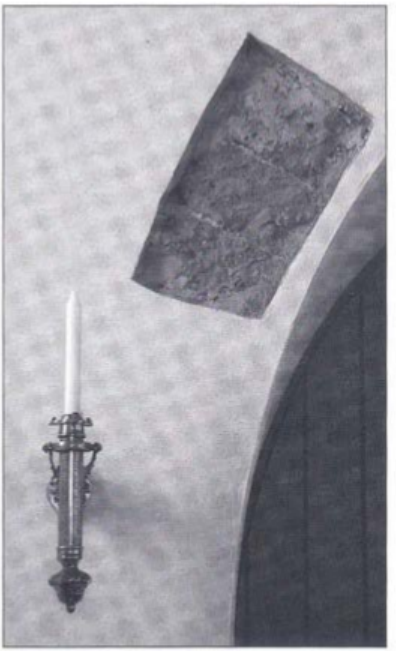

Afb. 9 Deel van de zichtbaar gelaten oude tufstenen boogkonstruktie.

Het bouwen op een heuvel kent zo zijn speciale problemen. De aan- en afvoer van zware materialen bijvoorbeeld. Commissielid Herman Veldhuisen wist raad. Vanwege zijn goede betrekkingen met het Kraanbedrijf Bos uit Weesp

kwam hun grote, rode reuzenkraan diverse malen voorrijden en takelen. Bos rekende dit als sponsoring.
In grote lijnen hielden de werkzaamheden het volgende in:

- Slopen van de houten bovenvloer, afvoeren van de kerkbanken en verwijdering van alle oude verwarmingsbuizen in de kerkruimte. Dit werk is geheel door vrijwilligers uitgevoerd.
- In kaart brengen en beschrijven van de tevoorschijn gekomen vloer, met name vanwege te bewaren zerken. De resultaten hiervan zijn in een aparte bijlage in deze bundel opgenomen.
- Verwijderen van de oude vloer, met bewaring van alle gave en te restaureren gebroken zerken. In overleg met vertegenwoordigers van Monumentenzorg en de Gemeente Wijdemeren werd een keuze gemaakt voor herlegging van de meest waardevolle en deels te lijmen gebroken zerken in een kwadrant in het middenschip. Op deze wijze vonden 90 oude zerken hun nieuwe plaats. Over mogelijk hergebruik buiten het kerkgebouw van de niet geselecteerde stenen, in de vorm van een pleintje o.i.d., moet nog een beslissing genomen worden.
- Het uitgraven van ca 40 m^3 zand, zeven (door vrijwilligers) en afvoeren (idem), nodig vanwege de aanleg van vloerverwarming. Het uitgezeefde materiaal controleren op botresten en deze herbegraven. Leden van de archeologische werkgroep "Naerdincklant" onderzochten dit materiaal vervolgens op archeologische vondsten.
- Aanleg van riolering vanuit de toren naar de Kerkstraat. Een grote graafklus, uitgevoerd door vrijwilligers.
- Aanleg van een geïsoleerde ondervloer in beton met daarop de buizen voor vloerverwarming.
- In specie terugleggen van de oude en gerestaureerde zerken in het middenschip en vervolgens aanvullen met gelijkwaardige hardsteen in gezoete uitvoering, ook in het torenportaal.
- Schilderen van het hele interieur.
- Aanleg van een toilet en een vestiaire in de ruimte opzij van de toreningang.
- Aanleg van deels nieuwe electrische leidingen, incl. ringleiding en kabelgoten voor communicatieapparatuur.
- Aanschaf van comfortabele en te koppelen stoelen.
- Opmetselen van een nieuwe buitentrap naar de toren en aanleg van een bordes voor de toreningang.
- Aanleg van een gering hellend verbindingspad tussen het nieuwe torenbordes en de bestaande paden. Taluds aan te vullen met zwarte grond en in te zaaien.
- Bijwerken, herplaatsen, schoonmaken en in de was zetten van het antieke meubilair, inclusief de plaatsing van de koorhekken, het doophek en de kansel.

- Nieuw kerkmeubilair, zoals het in bruikleen aanvaarden van een antieke doopvont en een door architect Colenbrander ontworpen gedachtenistafel voor de overledenen.
- Logen, lakken (vrijwilliger) en deels restaureren van de bestaande torendeur.
- Stofvrij- en schoonmaken van het hele interieur, incl. consistorie en andere nevenruimtes en orgelkast (een zeer omvangrijke klus uitgevoerd door diverse vrijwilligers).
- Het fotografisch vastleggen van de werkzaamheden en een selectie daarvan tonen op de website van de kerkelijke gemeente. Amateurfotograaf Jan Leijenhorst nam deze omvangrijke taak op zich, bijgestaan door Anne Fortuin en webmaster Hans Aldenkamp.

Het koorgedeelte hoefde geen verbouwing te ondergaan. Dat betekende in de praktijk dat dit tijdelijk, samen met de consistorie, fungeerde als opslag van allerhande materiaal, varierend van de antieke Gravenbank en preekstoel, tot en met terug te plaatsen oude zerken. Dit alles raakte al snel bedekt door een aardig laagje stof (afb. 7). Het orgel diende volledig stofvrij te blijven. Het inpakken daarvan gebeurde dan ook het allereerst. Bij de uiteindelijke schoonmaak was het spannend of deze verpakking afdoende bescherming had geboden. Het bleek goed te zijn gedaan, al ging het een dag daarna toch nog bijna mis. Een van de werknemers zag in een onbewaakt moment kans om in de net schoongemaakte kerk de laatste te leggen drempeltegels bij de noorddeur door te slijpen. Steenstof vulde snel de hele kerk. Een nieuwe schoonmaakronde was onvermijdelijk.
Het nieuwe bordes van de toreningang geeft nu aansluiting op een forse, 13 treden tellende trap naar het onderpad. Echt een "staatsietrap", leuk voor trouwfoto's. Uiteraard moest er ook een licht glooiend verbindingspad aangelegd worden naar de aanwezige bovenpaden. Dit bestratingsgebeuren was uniek in die zin dat hier een vakman werd ingehuurd om met hulp van enkele vrijwilligers de klus te klaren. De hoeveelheid zand, die voor dit nieuwe pad was achtergehouden, bleek al gauw niet genoeg. Extra kubieke meters zand moesten per kruiwagen via de lift aangevoerd worden. Een zware klus, waarvoor de reeds genoemde "kerels" niet terugdeinsden. Aanvullende zwarte grond voor het nieuwe talud kon later gelukkig per kraan omhoog gebracht worden. Dit nieuwe deel van het pad, vanaf de lift tot de toreningang, helt weliswaar minder dan het oudere opgaande deel, maar in zijn totaliteit blijft het omhoog duwen van rolstoelen een zaak van voldoende spierkracht van de begeleider.
In de vernieuwde ruimte moet historisch kerkmeubilair uiteraard verantwoord teruggeplaatst worden. Bij het overleg met "Monumentenzorg" in verband met de aanvraag voor de benodigde Monumentenvergunning speelde dit dan ook een rol. Waar plaats je de "Gravenbank" bijvoorbeeld? Vanuit deze bank hoort nu eenmaal een goed zicht te zijn op de bediening van het Woord.

Afb. 8 De Gravenbank nu, opzij van de in ere herstelde torendoorgang.

Hij kon dus niet blijven staan zoals hij daar in 1939 was neergezet. Een kwartslag draaien richting de preekstoel kon ook niet, want daarvoor zat de toegangsdeur aan de verkeerde kant. Plaatsing tegen de westgevel van de noordbeuk zou precies kunnen, maar bood te weinig zicht. Verhuizen naar het gebrandschilderde raam met het kasteel leek op papier een goede oplossing. De bank is echter zo hoog, dat het wapengedeelte van dit raam erachter zou verdwijnen. Het beste alternatief bleek nog opstelling aan de noordkant (links) van de toreningang (afb. 8). Het is overigens wel jammer dat de bank hier een stukje van de oude boog overlapt.
Veel gebroken oude zerken zijn afgekeurd voor herplaatsing in de nieuwe vloer. Zij liggen op dit moment nog buiten te wachten op verwerking tot een extra pleintje voor de oude zuidingang. Althans dat is het plan.

Tijdens commissieberaad werd het idee geboren om enkele vloerfragmenten met oude naamresten te gebruiken voor een "gedachtenistafel". Han Colenbrander ontwierp er in overleg met Ds. Nico Sjoer een bijpassende tafel bij. Deze is in "gebibberd" roestvrijstaal uitgevoerd door onze plaatsgenoot en metaalartiest, Jeroen Zwagerman. De diakonie bood spontaan aan om de kosten voor haar rekening te nemen, inclusief een bijpassende kandelaar.

Tot slot

Terwijl de werkzaamheden nog in volle gang waren ging een kerkenraadscommissie alvast aan de slag met het organiseren van feestelijkheden ter gelegenheid van de heropening. Ver van te voren moest daarvoor een datum geprikt worden. Met inzet van alle krachten lukte het om deze datum, zondag 23 september, ook inderdaad te halen. Die zondagmorgen stond in het teken van een feestelijke en stampvolle openingsdienst, gevolgd door koffiedrinken met Willibrordcake in de Bergplaats. Een speciale bijeenkomst voor genodigden volgde in de middag, afgesloten door een hapje en een drankje. Met name de vrijwilligers en bouwers hoorden tot de genodigden, naast vertegenwoordigers van diverse instanties en andere kerkelijke gemeentes. Fotograaf Jan Leijenhorst presenteerde verspreid over kerk en Bergplaats een fraai uitgevoerde selectie van fotowerk van de verbouwingswerkzaamheden. Els van Noppen zorgde voor een originele aanvulling. Zij had met haar camera de nieuwe eigenaren van de oude kerkbanken bezocht en deze met de eigenaren erbij in hun woonomgeving vastgelegd.
De akoestiek van een kerk is erg belangrijk. Deze was in de Willibrordkerk bepaald niet optimaal door het geluidabsorberende hout van vloer en banken. Zouden orgel en gemeentezang van nu af aan beter klinken en leent de ruimte zich voor concerten? De cantorij, die vlak voor de heropening al had kunnen oefenen, kwam al snel tot de conclusie dat het zingen in het koor de klank verbeterde. Ook de gemeentezang bleek ineens voller te klinken, terwijl ook de 5

solostemmen van Vocal Group Next, die het middagfeestje luister verleenden, de gevulde kerk goed de baas bleken te kunnen.
In de week na 23 september maakten de hoogste groepen van de basisscholen en de bewoners van De Kuijer kennis met de nieuwe ruimte, uiteraard met uitleg van het hoe en waarom. Deze "feestweek" werd besloten met een zeer goed bezochte en gezellige open middag voor alle belangstellenden, compleet met rondleidingen, informatie over projecten en de beroemde "kerkoliebollen".
Een definitief bewijs van goede akoestiek werd geleverd bij het gratis concert dat op zaterdagavond 29 september werd aangeboden aan belangstellende dorpsgenoten. De kerk was tot de laatste stoel bezet om de ongeveer 20 beroepsmusici onder leiding van plaatsgenoot en dirigent Jeroen Weierink te kunnen horen optreden met een Mozart-programma. Veel dorpsgenoten hadden tot hun verdriet moeten merken dat de gratis verkrijgbare entreekaarten wel erg snel op waren. Deze uitvoering klonk niet alleen schitterend, maar viel ook buitengewoon in de smaak. Voor herhaling vatbaar. Hoe men de komende decennia ook zal oordelen over de Willibrordkerk, zeker is dat het historische karakter nu beter tot zijn recht komt. Het dorp als geheel kan met recht trots zijn op dit fraaie rijksmonument. Met een ruimere openstelling dan alleen op zondag, zal het gebouw zeker aan regionale bekendheid winnen.

Tabel - Sponsors van de herinrichting
Architectenbureau J. Colenbrander, Nederhorst den Berg
Awera, Nederhorst den Berg
Bakkerij De Zeven Heerlijkheden, Nederhorst den Berg
Bos Kraanverhuur, Weesp
Demes B.V., Nederhorst den Berg
Installatiebedrijf Gebr. Dijs B.V., Nederhorst den Berg
Lupus Holding Company B.V., Nederhorst den Berg
Stucadoorsbedrijf R. Kostelijk, Kortenhoef
Transportbedrijf Van den Broek, Nederhorst den Berg

Naast deze "echte" sponsors hebben diverse niet nader te noemen bedrijven en/of personen tijdens de verbouwingswerkzaamheden kosteloos (meer)werk verricht zonder daarvoor (extra) kosten in rekening te brengen. Hun inzet was hartverwarmend!

Noot:
1 *Zie: www.bonas.nl/tud/sites/FA_Warners/index.html*

Foto's:
A. R. Fortuin

Een huis om in te wonen

Rondgang door tijd en ruimte van de Willibrordkerk

Nico Sjoer

Een situatieschets

Terwijl in de zestiger jaren nog hele gezinnen op zondagmorgen richting stadskerk togen om daar de ochtenddienst in een goedgevulde kerk mee te maken, zie je tegenwoordig in diezelfde stad vooral enkele ouderen zich kerkwaarts spoeden. De avonddienst is bij gebrek aan belangstelling vervallen en ook bij de ochtenddiensten is de kerk vaak maar halfvol. De ontkerkelijking van de samenleving is een bekend verschijnsel en dit proces is nog steeds gaande. Geen katholieke parochie of protestantse gemeente ontkomt eraan, uitgezonderd de kerkgang bij hele "zware" en sterk evangelische groeperingen. Nederhorst den Berg verkeert in de tamelijk luxe positie dat van de drie oorspronkelijke kerkgebouwen er twee nog in gebruik zijn. Zowel de Willibrordkerk als de Maria Hemelvaartkerk zijn elke zondagmorgen geopend, al neemt ook in Nederhorst den Berg het kerkbezoek af.

Er zijn vele redenen waarom mensen de zondagochtend niet meer in de kerk doorbrengen. De band met de traditionele kerkelijke gemeente en haar gebruiken is losser geworden; in een niet onaanzienlijk aantal gevallen is die zelfs geheel verbroken. Daaruit mag echter niet geconstateerd worden dat mensen niet meer religieus zijn. Onderzoeken wijzen het tegendeel uit. Een blik in een doorsnee boekhandel laat zien hoeveel vraag naar en dus ook aanbod van spirituele lectuur er is. En wie in het pastoraat werkzaam is kan bevestigen hoe mensen ook min of meer buiten het kader van de kerkelijke gemeente bezig zijn met zingeving, met levensvragen, met een zoektocht naar zichzelf en naar God.

De ontkerkelijking heeft de kerkelijke gemeente in een volstrekt andere positie gebracht. Vroeger was ze een machtsfactor. Daardoor kon ze een tamelijk gesloten karakter bewaren. Nu is ze niet meer dan een van de vele aanbieders van geloof en levensbeschouwing op een breed geschakeerde markt.

En ze is - zeker op het eerste gezicht - niet de sterkste aanbieder; ze is immers niet zonder meer marktgericht, maar heeft iets eigens. Daar zit tegelijk haar zwakte en haar kracht. Ondertussen moet je je als kerkelijke gemeente voortdurend bezinnen op het hoe en waarom van je aanwezigheid in de plaatselijke samenleving. De dynamiek van de huidige maatschappij dwingt ons zeker niet om ons net zo dynamisch op te stellen; dat zou een slechte zaak zijn. Maar als een gemeente ervoor kiest om gemeente te zijn midden in de wereld en niet ergens aan de zijlijn (ook al is ze dat vaak wel), dan kan ze er niet aan ontkomen om open te staan voor wat mensen beweegt en bezighoudt.

Pieter Saenredam, interieur van de Grote of St. Bavokerk te Haarlem, 1636 (Rijksmuseum Amsterdam).

Kerkgebouw en inrichting ervan

Die openheid kan op verschillende manieren nagestreefd worden. Een daarvan heeft te maken met de inrichting van het kerkgebouw, en nu beperk ik me tot het protestantse kerkgebouw.

Inrichting is niet neutraal: onder meer is lange tijd de verhouding tussen maatschappij en kerk eruit af te lezen geweest. In de tijd dat de kerk in alle opzichten centraal stond in het maatschappelijk leven, was er voor talloze bezigheden ruimte binnen het gebouw; vele 17e-eeuwse schilderijen maken dat duidelijk. De grote stadskerken bezaten hun eigen 'preekkerk', hun 'wandelkerk' en hun marktruimte. Ze gaven ruimte aan allerlei maatschappelijk verkeer - soms zelfs letterlijk, gezien het begin 17e-eeuwse verbod van de Utrechtse magistraat om tijdens een preek met paard en wagen de Buurkerk in en uit te rijden, hetgeen de voerman honderden meters omrijden

scheelde. Als er niet gepreekt werd, mocht het wel. Kerkgebouwen werden later steeds meer en tenslotte alleen voorbehouden aan liturgisch gebruik, met name op zondag. Binnen de kerkmuren waren maatschappelijke rangen en standen duidelijk af te lezen. Kerkenraadsleden zetelden vooraan; zij vervulden ook buiten de kerk aanzienlijke posten. De kern van kerk en maatschappij werd gevormd door de lidmaten (belijdende leden), de grote grijze massa was gedoopt, maar deed geen belijdenis en zat vaak achteraan in de kerk. In sommige plaatsen werd voor financieel minder draagkrachtigen zelfs een aparte kerk gebouwd (de zg. armenkerken, bijvoorbeeld de Schoolstraatkerk te Delft). De inrichting van de kerk was daarbij duidelijk: alle neuzen wezen dezelfde kant op (richting kansel), de kerk stond vol banken (want je hoefde niets anders te doen dan te luisteren en te zingen) en alle verhoudingen waren klip en klaar. Zo heeft ook de inrichting van de Willibrordkerk er gedurende vele jaren uitgezien. In feite weerspiegelde die inrichting de stand van zaken zoals die was tot circa 1960.

Sindsdien is er veel veranderd, zoals hierboven omschreven. In veel plaatsen zagen kerkenraden zich gedwongen tot bezinning over gebruik en inrichting van hun kerkgebouw(en). Soms leidde het tot sluiting en zelfs afbraak van de kerk. In andere gevallen werd besloten het gebouw te bewaren voor de eredienst, voor gebruik door de kerkelijke gemeente, maar ook andere functies mogelijk te maken. Uiteraard heeft dat te maken met het financiële beheer en de behoefte aan een sluitende begroting.
Toch zit er meer achter. Kijk maar naar de telkens weer oplaaiende discussies over wat wél en niét 'kan' op door-de-weekse dagen. Kennelijk beseft men maar al te goed dat de kerk onderdak mag en moet bieden aan mensen en hun bezigheden - en dan niet alleen aan liturgische bezigheden - maar dat het gebouw tegelijk een zeker eigen spiritueel karakter heeft dat gerespecteerd dient te worden. Voorbeelden van kerkgebouwen, die op deze manier bewaard gebleven zijn voor de kerkelijke gemeente en die tegelijk weer een duidelijke maatschappelijk functie gekregen hebben, zijn de Laurenskerk te Rotterdam, de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda en de Domkerk te Utrecht. Hun inrichting is veranderd. De banken waarmee de kerk vol stond, zijn gedeeltelijk of zelfs geheel verwijderd. Er is een kleinere eredienstruimte voor in de plaats gekomen: de 17e-eeuwse preekkerk is weer terug, de wandelkerk ook: open ruimte, geschikt voor allerlei activiteiten. Maar het gaat niet alleen om de grote, oude binnenstadskerken. Het verschijnsel doet zich in toenemende mate ook voor in kleinere plaatsen en dorpen. Zo is de Evangelisch-Lutherse kerk te Zaandam een open plek geworden, waar mensen op door-de-weekse dagen kunnen binnenlopen. Het kleine slotkapelletje van Bronkhorst trekt jaarlijks duizenden passanten met bescheiden maar verzorgde exposities. Het zijn twee voorbeelden van vele.

Grotendeels parallel aan deze ontwikkeling liep de herbezinning op de liturgie. In de Rooms-katholieke Kerk vond het Tweede Vaticaans Concilie plaats, met ingrijpende gevolgen voor de inrichting van de parochiekerken. In de protestantse kerken, met name in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, kwam een heroriëntatie op de oecumenische liturgie op gang. Deze leidde in veel plaatsen tot het afschaffen van de oude, typisch calvinistisch-gereformeerde 'preekdienst' met daarin standaard de lezing van de Tien Geboden, ten gunste van de oecumenische liturgie met Kyrie, Gloria en een avondmaalsviering zonder 'formulier' - een liturgie die in wezen om een andere kerkinrichting vraagt. Reeds in 1946 pleitte dr J.N. Bakhuizen van den Brink met kracht voor het creëren van liturgische ruimte in protestantse kerkgebouwen: *"Hoogst ongewenscht is, dat de geheele kerkvloer met één groot of meerdelig "bankenblok" bezet wordt (...). Het Huis des Heeren zij ruim voor alles wat de Heer in de gemeente geeft."*[1] Deze liturgische veranderingen zijn in de tweede helft van de 20e eeuw ook in de beide protestantse gemeenschappen in Nederhorst den Berg doorgevoerd.

Waar nu de inrichting gewijzigd is, zeg maar van bankenpakhuis tot vierruimte, is het opvallend dat veel zomaar binnenlopende mensen gebruik maken van de mogelijkheden die deze kerken en kerkjes bieden tot bezinning. Er is een plek ingericht - soms zelfs meer - waar je kunt gaan zitten (niet in de kerkbank, op de kansel gericht!) en nadenken. Bidden. Een kaars branden. Iets achterlaten. Je kunt desgewenst iemand aanspreken. Soms is er een pastor aanwezig. In deze grote en kleine kerken is iets gebeurd dat in zekere zin de veranderingen in onze samenleving weerspiegelt. Ze geven ruimte aan de veelkleurigheid waarmee mensen hun geloof beleven of ernaar op zoek zijn. Die ruimte is er alle dagen van de week, of althans een aantal werkdagen of dagdelen daarvan. Mensen wordt niet uitsluitend de mogelijkheid gegeven op zondagochtend tien uur in de kerk terecht te kunnen, ze mogen zelf bepalen of ze naar binnen gaan en zo ja, wanneer. Mensen wordt niet voorgeschreven binnen de muren van de kerk alleen naar preken te luisteren, ze mogen zelf bepalen welke vorm ze aan hun bezinning geven. F.Z. Ort geeft in zijn vergelijkende studie "Zomaar een dak..." ruimschoots aandacht aan de openheid of geslotenheid van een gebouw en laat daarbij zien hoe een uitnodigend ingerichte, ruimte biedende kerk aantrekkelijk is voor allerlei mensen.

Ondertussen blijft het gebouw wél het onderkomen van de - kleine, maar vaak vitale - gemeente van de Heer, draagster van de traditie van Tenach en Evangelie. Ondertussen blijft de eredienst op zondagochtend doorgaan - ook al is daar lang niet de gehele kerkruimte voor nodig. De kerkelijke gemeente is hier aanzienlijk bescheidener geworden, zowel in omvang als in pretentie. Deze bescheidenheid beantwoordt aan de omvang van haar maatschappelijke rol en wellicht ook aan haar evangelische opdracht.

De inrichting van de Willibrordkerk tot 2007

Hoewel de Willibrordkerk zelf in de loop van de Middeleeuwen veranderde doordat ze naar twee zijden (oost en noord) uitgebreid werd, is er geen reden om aan te nemen dat haar inrichting ook veranderde.

Hoe heeft de kerk er tot de Reformatie van binnen uitgezien? We weten dat niet precies, maar kunnen er wel het een en ander van zeggen. Zeker is dat er een stenen altaar was. Tot de bouw van het gotische koor stond het in de romaanse rechtgesloten apsis, op zo goed als dezelfde plek waar sinds september 2007 de tafel staat. Daarna stond het altaar in het 'hoogkoor'; het is niet onmogelijk dat de afwijkende stenen in de vloer de plaats ervan nog markeren.

De dorpelingen, die de dagelijkse mis bijwoonden, deden dat staand. Was er een kansel? Het zou kunnen, maar ik denk het niet. Als de priester wilde preken, of althans iets wilde zeggen tegen de parochianen, deed hij dat staande op de trap naar het koor. Dat was algemeen gebruikelijk. In de late middeleeuwen ontwikkelde zich echter, naast de eucharistieviering, de preekdienst. Dat gebeurde onder invloed van enkele kloosterorden, vooral de Dominicanen die dan ook meestal 'Predikheren' genoemd werden (pater Brugman!). Daardoor zal de behoefte aan een echte kansel zijn toegenomen. Is de gang van zaken in Fransum (Groningen) exemplarisch? Daar werd rond 1525 een gemetselde preekstoel aangebracht; vermoedelijk was er daarvoor geen. In 1553, betrekkelijk kort voor de Reformatie, werd de noordbeuk voltooid; daarmee werd het tekort aan ruimte opgelost. Ruimte voor mensen die de eucharistieviering wilden bijwonen, maar wellicht ook voor een tweede altaar? In 2007 troffen we in de vloer van schip en koor een aantal grafzerken aan, alle van het gebruikelijke hardsteen, op één na: de zandstenen zerk in het koor waarvan de inscriptie grotendeels uitgesleten is. Op de hoeken vertoont de steen enkele tekens of fragmenten daarvan.

Afb. 3 De oude altaarsteen als drempel

Afb. 4 Deel van de zandstenen zerk in het koor.

Het is niet aannemelijk dat deze steen oorspronkelijk bedoeld was als zerk in de vloer, daarvoor is het materiaal (zandsteen) immers niet echt geschikt. Gaat het hier om een oud Maria-altaar, dat gedurende korte tijd tegen de wand van noordbeuk en sacristie gestaan heeft? Het is een mogelijkheid.
In het laatste kwart van de 16e eeuw vond de Reformatie ook hier ter plaatse doorgang. Kerk en maatschappij veranderden in een aantal opzichten grondig - ook de inrichting van de Willibrordkerk. Het was oorlog tussen verschillende partijen: rooms-katholieken contra protestanten, Spaansgezinden contra onafhankelijkheidsstrijders. Waar de protestanten het wonnen, werd het kerkgebouw met harde hand en met grote duidelijkheid gewijzigd. Het heiligste van de rooms-katholieke inrichting, het altaar, werd ontwijd.
Op tientallen, zo niet honderden plaatsen in ons land werd gedurende die jaren de altaarsteen in de vloer van de kerkingang gelegd, om hem met voeten te treden. Dat is op teveel plaatsen gebeurd, en telkens ten tijde van de Reformatie, om een mythe te zijn. Voor wie het niet genoeg was om hem twee of drie keer per week te vertrappen, was er een andere oplossing voorhanden: in de vloer van de ingang van de pastorie, zodat de altaarsteen dagelijks tientallen malen vertrapt werd. Zo is het gebeurd in Jorwerd. En nu mag God uit Jorwerd verdwenen zijn, zoals sommigen zeggen, die altaarsteen was dus ook verdwenen, maar is inmiddels helemaal terug.
Wij vonden onze altaarsteen in de vloer van de ingang terug, op vrijdagmiddag 12 mei 2007: rood zandsteen, eeuwen en eeuwen oud, compleet met de wijdingskruisjes. Hij is gelicht en teruggebracht naar het koor, waar hij een

respectvolle plaats krijgt in de nis in de koorsluiting, vlakbij de plek waar hij eeuwenlang gebruikt is.
Het koor zelf, het domein van de geestelijke, de plek waar brood en wijn geconsacreerd werden, was in protestantse ogen overbodig. Het is in Nederhorst den Berg niet anders gegaan dan in zoveel andere plaatsen in Nederland: het koor werd als eredienstruimte gesloten. Dat zal, gezien de praktijk op veel andere plekken, niet meteen gebeurd zijn, maar toch zeker in de loop van de 16e of 17e eeuw. Het koor werd rommelhok, school, bergplaats voor de spullen van de brandweer. Hier en daar verminkte men het door er een kosterswoning in te bouwen, of men sloopte het maar gewoon, even resoluut als desastreus. Zover is het hier gelukkig niet gekomen. Tot 1939 was de bibliotheek erin gevestigd; koster Han van Asselt weet nog hoe hij er zijn leesboeken haalde en bracht.
In 1939 werd het koor weer bij de eredienstruimte betrokken. De verbouwing van het interieur die toen plaatsvond, had maar één doel: het vergroten van het aantal zitplaatsen. De kerk was al preekkerk en werd dat in nog grotere mate. Het mooie oude koor werd voorzien van een amfitheatervormige bankenopbouw die het grootste deel van de middeleeuwse plavuizenvloer en de 18e- en begin 19e-eeuwse zerken aan het gezicht onttrok. Het was een efficiënte verbouwing: de kerk bood niet voldoende zitruimte en dus voorzag men daarin. Laten we dit niet veroordelen, men heeft gehandeld naar de eis van de tijd.

De huidige inrichting

Reeds in de jaren zeventig van de 20e eeuw voelden sommigen de noodzakelijkheid van een herstel van de oorspronkelijke inrichting van de kerk, althans van de basis daarvan. Niet alleen omdat de architectuur van onze Willibrordkerk daarom vroeg, maar ook en vooral, omdat de eisen van de tijd en de gewijzigde liturgische inzichten dat wenselijk maakten.
Zo is het na jaren van intensieve voorbereiding gekomen tot de omdraaiing van het interieur. In de heringerichte kerk spelen enkele interieurstukken een opvallende rol. Het oudste hiervan is het koorhek, dat volgens Hoogewoud in z'n geheel uit de vroege 17e eeuw stamt, maar een borstwering uit 1560 bezit. Ooit had vrijwel iedere kerk een koorhek, maar de meeste zijn verdwenen. In totaal zijn er in Nederland nog 24 pre-reformatorische koorhekken over, waaronder - geheel of gedeeltelijk - dat in onze Willibrordkerk.

Merkwaardig is de concentratie daarvan in onze regio: van de 24 nog resterende hekwerken staan er niet minder dan zeven hier in de buurt (Abcoude, Kortenhoef, Monnickendam, Naarden, Nederhorst den Berg, Oosthuizen en Weesp). De 16e-eeuwse protestantse beeldenstormers lieten de koorhekken vaak staan; de reden daarvoor was dat de meeste hekwerken niet opvallend of in het geheel niet voorzien waren van typisch Rooms-katholieke decoraties.

Afb. 5 Het koorhek.

Dat geldt ook voor ons koorhek: het is heel eenvoudig versierd. Tot 1939 stond het op z'n originele plaats op de grens van koor en schip. Wel was het aangepast om de kansel erin te plaatsen, ter hoogte van de voormalige doorgang. In 1939 werd het van die plek weggehaald en tegen de met hout afgetimmerde torenwand bevestigd, nog altijd met de kansel in het midden. Het viel daar zo weinig op dat veel mensen nauwelijks beseft hebben dat het liturgisch centrum onder het orgel afgetimmerd was met het oude koorhek.
In 2007 is het teruggebracht naar de oorspronkelijke plaats in de triomfboog, maar niet meer in de originele gesloten opstelling. Dat zou te veel aan de tegenstelling tussen sacraal en profaan, tussen geestelijkheid en lekenstand herinnerd hebben. In de geheel geopende positie symboliseert het echter het wegvallen van onnodige tegenstellingen en geeft het het koor een open en uitnodigend karakter. 'Komt dan, want alle dingen zijn gereed': tussen de beide delen van het hek, iets naar achter en in het midden staat de avondmaalstafel.

In het schip bevindt zich, vlak voor de triomfboog, de drieslag van kansel, lezenaar en doopvont. Met dat laatste is het merkwaardig gesteld. De Willibrordkerk bezit sinds 2007 namelijk niet minder dan vier doopvonten.
Om te beginnen is daar het 17e-eeuwse, typisch protestantse doopbekken met bijbehorende koperen doopbekkenhouder. Tot 2007 was dit bekken met de houder bevestigd aan de buitenzijde van het doophek, maar dat was niet de originele plaats. Die was hoog aan de kansel, betrekkelijk dicht onder de rand, zoals dit was tot 1939. We hebben besloten doopbekken en -houder daar weer te bevestigen. Het is een situering van het doopbekken, die niet weinig mensen aanvankelijk met verbazing en soms ook met verontwaardiging vervulde: hoe haalden we het in ons hoofd om zo'n zotte plek voor het doopbekken te

kiezen? Daar zit natuurlijk een verhaal aan vast. In de loop der eeuwen was de plek waar gedoopt werd - wat oorspronkelijk vaak zelfs buiten de kerk gebeurde - steeds verder opgeschoven naar het liturgisch centrum. In de protestantse traditie, waarin het altaar verwijderd was, stond de kansel met daarop het Woord centraal. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk, en wel binnen de dooptuin. De verbinding van Woord en Sacrament werd zichtbaar gemaakt door het doopbekken aan de kanselkuip te bevestigen. In de loop van de 17e eeuw ontstond hier en daar nu het gebruik dat de predikant, een man van groot belang en gewicht, de kansel niet meer hoefde af te dalen om te dopen. Naast de kansel was een doopstoel getimmerd, een platform met twee of drie treden. Dat werd door de doopvader met het kind beklommen, waarop de dominee, over de rand van de kansel heengebogen, het kind rechtstreeks kon dopen. Er is een kopergravure, daterend uit de jaren vóór 1670, waarop we het interieur van de Grote of St. Jacobskerk te Vlissingen zien. De kansel heeft zo'n doopstoel en zowaar, het doopbekken zit op exact dezelfde hoogte als nu weer in onze Willbrordkerk het geval is.[2] Als gevolg van deze keuze is het doopbekken echter niet meer geschikt voor gebruik.

Afb. 6 De nieuwe dooptuin.

Vervolgens beschikken we over een oude houten doopstandaard, waarvan de voet opmerkelijke gelijkenis vertoont met die van de preekstoel. Deze standaard heeft echter geen bekken of schaal meer. Vanwege de stilistische overeenkomst met de kansel en het gegeven dat we in de nieuwe opstelling geen lezenaar meer bezaten (die bevond zich vroeger op het doophek), is besloten

deze doopstandaard aan te passen en in gebruik te nemen als lezenaar. Naast elkaar opgesteld vormen kansel en lezenaar nu een mooi ensemble.

In de derde plaats beschikt onze gemeente over de doopvont uit de voormalige Gereformeerde Kerk: een vrij grote schaal, aan de binnenzijde hemelsblauw, afgedekt met een bronzen deksel. Gezien de stijl is het goed mogelijk dat deze vont in 1937 ontworpen is door kerkarchitect B.W. Plooy. Maar juist door die stijl past de vont niet goed in de heringerichte Willibrordkerk. Nu was al eerder besloten om het oude doophek in de koorsluiting te plaatsen, met enkele moderne doopsymbolen in de direkte omgeving ervan. In die ruimte is nu de doopvont uit de Gereformeerde Kerk geplaatst naast de middeleeuwse Rooms-katholieke altaarsteen. Zo is er toch weer een dooptuin in de kerk, die een heel eigen taal spreekt voor de oplettende en nadenkende beschouwer.

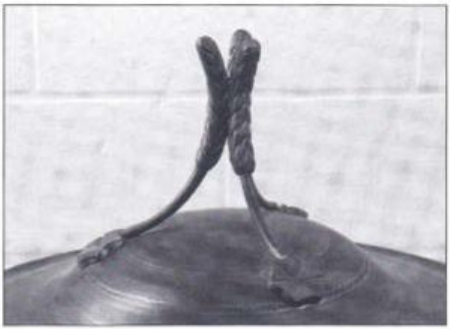

Afb. 7 Het deksel van de doopvont uit de voormalige gereformeerde kerk, bekroond met drie korenaren.

In de zomer van 2007 bleek op de website van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland een oude doopvont in de aanbieding te zijn. Van dit aanbod hebben we gebruik gemaakt en zo staat nu in de open ruimte voor het koor de fraaie stenen vont die ook werkelijk als doopvont gebruikt wordt. Op zondag 7 okto-

Afb. 8 Detail van de stenen doopvont.

ber 2007 werd als eerste Chun Ling Wu Westhoff gedoopt. De herkomst van de vont is (nog) niet helemaal duidelijk. Het gaat om een vont uit vermoedelijk de 17e of 18e eeuw, die tot 1840 in gebruik geweest is in een R.K. kerk in Lisse, die in onbruik was geraakt. Dit gebouw werd opgekocht door de hervormde gemeente Santpoort, die daar een kerk ging stichten. Tussen 1840 en 2007 is de vont opgeslagen geweest, totdat onze gemeente hem in permanent bruikleen ontvangen heeft. De kuip van de vont is fraai versierd met bloemmotieven, touwdecoratie en de vier evangelistensymbolen: de mens of de engel van Matteüs, de leeuw van Marcus, de stier van Lucas en de adelaar van Johannes. De vont is zo opgesteld, dat de adelaar van Johannes het meest in zicht is.

Afb. 9 De gedachtenistafel.

Een geheel nieuw element is de gedachtenistafel, in 2007 ontworpen door architect Han Colenbrander en schrijver dezes. Het gaat om een tafel die ruimte geeft om overleden gemeenteleden te gedenken. Hij is geplaatst tegen de noordoostelijke wand van de zijbeuk, de muur dus die zijbeuk en oude sacristie scheidt. De tafel is gemaakt van staal in een eigentijdse vormgeving, maar harmonieert wonderwel met de eeuwenoude omgeving. Een apart verhaal is de bovenzijde ervan, het blad. In een bed van lichtgetint grint liggen daar de brokstukken van oude grafzerken: enkele onbruikbaar geworden restanten van de oude vloer van onze kerk. De fragmenten zijn bewust niet tegen elkaar aangelegd, ook al pasten enkele stukken wel aan elkaar. De scheuren lopen dwars door een naam en door een jaartal. Zo symboliseren ze de gebrokenheid en korte duur van het menselijk leven. Gekozen is voor zerkfragmenten, die samen nog een complete naam dragen (Peter Ian Roelen, † 1649), een fragment met een incomplete naam (Dirk Ysbr....) en twee fragmenten met elk een ander huismerk.[3] Samen symboliseren zij al degenen, nog bij name bekend of niet meer bekend, die ons zijn voorgegaan. Daarnaast is nog een los fragment met inscriptie in gotische letters in de tafel opgenomen. Dit fragment werd tijdens de werkzaamheden gevonden in het zand onder de kerk.

Op de tafel ligt het gedachtenisboek, schitterend gecalligrafeerd door Jan Vos. Op bepaalde zondagen en zeker op de laatste zondag van het kerkelijk jaar, zondag Christus Koning, heeft de tafel een duidelijke functie in de liturgie. Daarnaast is hij een plek, waar mensen altijd een gebaar kunnen maken dat iets vertolkt van wat in hen omgaat, een stilteplek. De inrichting van de Willibrordkerk omvat elementen uit ten minste tien eeuwen en vertelt zo het lange, inspirerende verhaal over geloof, hoop en liefde van Godswege, een verhaal dat nog altijd verder gaat. De kerk als geheel functioneert immers volop als onderkomen van de Protestantse gemeente, maar kan vanaf september 2007 ook weer ten dienste staan van de gehele gemeenschap van Nederhorst den Berg, op verschillende manieren. Dat is iets waar we niet dankbaar genoeg voor kunnen zijn.

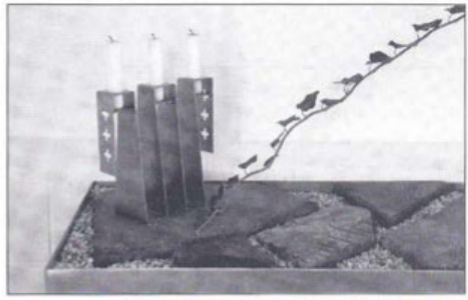

Afb. 10 Zerkframenten op de gedachtenistafel.

Literatuur:

J.N. Bakhuizen van den Brink (red.): Protestantsche kerkbouw. Arnhem, 1946.

Guido Hoogewoud: Langs de oude Noord-Hollandse kerken. Kennemerland, De Zaan/Het Gooi, Amsterdam. Baarn, 1979.

Justin E.A. Kroesen: 'Voorreformatorische koorhekken in Nederland'. In: Jaarboek voor liturgie-onderzoek. Deel 21. Groningen, 2005.4

F.Z. Ort: Zomaar een dak... Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995. Zoetermeer, 1994.

C.A. van Swigchem (e.a.): Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900. 's-Gravenhage, 1984.

Noten:

1 Bakhuizen van den Brink, p. 72.

2 In de vaste collectie van Museum Het Catharijneconvent te Utrecht is nog een compleet ensemble van kansel en doopstoel aanwezig.

3 Er zijn meer huismerken te zien in de kerk. Ze werden gebruikt om op zerken de familienaam aan te duiden, maar ook als handtekening in officiële stukken, door mensen die niet konden lezen en schrijven. Zo is het soms mogelijk om via de archieven de bijbehorende namen te achterhalen. Misschien een leuk onderzoek voor iemand van de Historische Kring?

4 Kroesen vermeldt in dit artikel nu juist het koorhek in Nederhorst den Berg niet. Ik heb hem daarop gewezen en in latere versies van dit artikel is het Nederhorster hek wel opgenomen.

Foto's:

A.R. Fortuin, afb. 4, 5, 7, 8, 9 en 10

J.W. Leijenhorst, afb. 3 en 6

De orgels van de Willibrordkerk

Piet Faltay

Het orgel dat we nu kennen is niet het eerste orgel. In de loop der tijd zijn een viertal orgels gebouwd, dan wel verbouwd. Onderstaand overzicht geeft de naam van de betrokken orgelbouwers en de periodes waarin hun orgel gebruikt werd:

1. Van den Brink (1805 - 1871)
2. Witte (1872 - 1939)
3. Spanjaard (1939 - 1979)
4. Verschueren (1979 - heden)

Het Van den Brink - orgel

Het eerst bekende orgel is in 1805 gebouwd door de Amsterdamse orgelbouwer Leonard van den Brink. Het was een geschenk van ds. H. Rappardus, predikant in Nederhorst den Berg van 1754 tot en met 1801. Dit orgel werd op 1 december 1805 ingewijd in een dienst waar ds. J. Reus voorging, terwijl het orgel bij die gelegenheid werd bespeeld door J. Brachthuizer, organist in Vianen. Het was een klein orgel met '*9 stemmen, een handclavier, zonder pedaal en eene blaasbalg*' (Broekhuyzen: dl.1 (III-87, N17, blz 592). Helaas zijn, voor zover bekend, van dit orgel geen afbeeldingen beschikbaar.
De dispositie was als volgt:

Discant.		**Bas**	
1. Prestant	4 vt	7. Prestant	4 vt
2. Quint	3 vt	8. Octaaf	2 vt
3. Quint	11/2 vt	9. Flagolet	1 vt
4. Holpijp	8 vt		
5. Terts	3 vt	Tremulant	
6. Fluit	4 vt	Ventil	

Het orgel heeft met deze dispositie ongeveer 65 jaar dienst gedaan en is voor het laatst gestemd in 1871 voor *f* 6,00. Vervolgens werd het in 1872 voor *f* 100,00 verkocht aan de heer A. van den Oever uit Amsterdam. Het orgel stond op een balkon tegen de torenmuur aan, op dezelfde hoogte als het huidige Verschueren-orgel. Tijdens de herinrichting van het kerkinterieur in 2007 is korte tijd een tekst te lezen geweest op de westmuur, waarin de timmerman heeft geschreven dat hij op 19 november 1805, vlak voor de inwijding van het orgel, "dit" (het orgelbalkon) heeft "gepractiseerd en gemaakt".

Het balkon heeft na de verkoop van het orgel nog dienst gedaan als "kraak", een galerij waar het kerkvolk zat en zo de dienst kon meemaken. Tijdens de verbouwing in 1939 is het balkon afgebroken.

Het Bätz - Witte - orgel

Volgens het verslag van de vergadering van Kerkvoogden en Notabelen op 30 oktober 1871 werd de vraag ter tafel gebracht over de *'wenschelijkheid voor inwendige vernieuwing van het kerkgebouw met inbegrip van een nieuw orgel. Lettende op de groote onkosten, ten bedrage van duizenden guldens daaraan verbonden, wordt het bezwaarlijke van een dergelijke onderneeming erkend, maar ook de wenschelijkheid door alle tegenwoordigen op één na uitgesproken.'* Men besloot om *'over te gaan tot daarstelling van de noodige fondsen om aan het plan zoo spoedig mogelijk uitvoering te kunnen geven.'*
Tevens werd besloten een "Lijst van inteekening" aan de leden der gemeente voor te leggen.

Begin januari 1872 werd een offerte uitgebracht door de befaamde orgelbouwer Bätz in Utrecht voor *'den bouw van een nieuw Orgel in de kerk te Nederhorst den Berg.'* De orgelbouwer ging er in deze offerte *'volgens afspraak'* van uit dat het orgel boven de preekstoel werd geplaatst, *'deze laatste kan dan wat lager worden gesteld.'* De onderkant van de orgeltribune kon dan dienen als klankbord.
De preekstoel stond in die tijd in de triomfboog, op de scheiding van het schip en het koor, ingesloten door een koorhek.

Het Bätz-Witte orgel

Voorgesteld werd een 'zeer klein' instrument met de volgende dispositie:

1e klavier		**2e klavier**	
1. Prestant	8 vt	1. Holfluit	8 vt
2. Octaaf	4 vt	2. Viola	8 vt
3. Nasard	3 vt	3. Fluit	4 vt
4. Woudfluit	2 vt		

De prijs voor een dergelijk orgel bedroeg *f* 2.500,00 , *'waaronder de orgelkast met ornament begrepen is.'* De overige kosten, zoals die voor het bouwen van de tribune en de toegang, het schilder- en het verguldwerk, kwamen voor rekening van het kerkbestuur. De firma Bätz stelde ook nog voor een Bourdon 16 vt, gekoppeld aan het eerste klavier, toe te voegen, omdat het orgel zo *'bijzonder veel*

nog in waardigheid in geluid zal winnen.' Dat kostte wel *f* 500,00 meer, niet zozeer door de extra pijpen, maar door de extra ruimte, die moest worden gemaakt. Een tekening van het front was ten tijde van het uitbrengen van het voorstel nog niet gereed. Voordat de orgelbouwer die wilde maken, wilde men, "ter voorkoming van dubbel werk", eerst een besluit hebben van het kerkbestuur over de Bourdon en ook over de plaats van de organist en de blaasbalg, dus waar de orgeltrappers konden staan.

De dames Warin, bewoonsters van het kasteel en weldoensters van het dorp, besloten financieel bij te springen. Ze sloten op 13 februari 1872 een overeenkomst met de firma Bätz: *'Conditieën en Voorwaarden waarop de Weledelgeboren freules C.W.E. Warin en C.J.A. Warin te Amsterdam hebben opgedragen aan de firma J. Bätz te Utrecht, het maken en leveren van een geheel nieuw Orgel in de Hervormde kerk te Nederhorst den Berg'*, voor de prijs van *f* 3.300,00.

De Kerkvoogdij was uiteraard zeer verheugd. In het verslag van de vergadering van 7 maart 1872 is dan ook te lezen dat, *'men met groot genoegen het resultaat van de vrijwillige inschrijving beziet daar de H. Welgeboren Jonkvrouwen Warin het orgel uit deugdelijke handen beloofden en de overige inschrijving, misschien wel niet geheel voldoende, toch zoo na aan de bestrijding der onkosten zouden komen, dat waarschijnlijk voor dit werk geen bijzondere drukkende lasten op de administratie zouden achterblijven.'* Het orgel werd in opdracht van de dames Warin vervaardigd en daarna geschonken aan de kerk.
Dit nieuwe orgel bezat twee handklavieren met aangehangen pedaal en had de volgende dispositie:

Manuaal I		**Manuaal II**	
1. Prestant	8 vt	1. Holfluit	8 vt
2. Bourdon	16 vt	2. Viola (da gamba)	8 vt
3. Octaaf	4 vt.	3. Fluit	4 vt
4. Nasard	3 vt.		
5. Woudfluit	2 vt		
6. Mixtuur	2-3 sterk		

Verder werd nog gemeld, dat het orgel aan de rechterzijde zal worden bespeeld, dat de blaasbalg in de orgelkast zit en dat het orgel aan de achterzijde werd getrapt. In die tijd was er voor de windvoorziening nog geen elektrische motor beschikbaar, maar moesten orgeltrappers, staande en trappend op de blaasbalgen, voor de nodige luchtdruk in het orgel zorgen.

Het orgel werd gebouwd door Christian Gottlieb Friedrich Witte, schoonzoon van de beroemde Bätz en sinds 1833 zijn compagnon. Het zou een van Witte's

laatste orgels zijn, hij overleed in 1873. Zoals voorgesteld, werd het orgel boven de preekstoel op een oxaal gebouwd, (een gaanderij vóór het orgel).

De familie Bätz (uit het Bätz-Witte archief)
Het bedrijf heeft bestaan tussen 1739 en 1902 in Utrecht.
Johann Heinrich Hartmann Bätz kwam naar Nederland om te gaan werken bij de orgelbouwer Müller, waar hij meewerkte aan de bouw van het orgel van de Grote Sint Bavokerk in Haarlem. Hij vestigde zich vervolgens in 1739 in Utrecht als zelfstandig orgelbouwer. Vijf generaties hebben het bedrijf voortgezet tot 1849. Na het overlijden van de laatste Bätz werd het bedrijf voortgezet door meesterknecht Christiaan Gottlieb Friedrich Witte, getrouwd met een vrouwelijke telg uit het Bätz-geslacht. Na diens dood in 1873 heeft zijn zoon Johan Frederik het bedrijf nog voortgezet tot 1902.
De firma bouwde ongeveer 60 orgels voornamelijk in West-, Midden- en Noord-Nederland. Het klankkarakter van de Bätz-Witte orgels werd in hoge mate bepaald door de hun toebedachte taak: de begeleiding van de Protestantse gemeentezang. Een gedeelte van het bedrijfsarchief van de firma Bätz is nog bewaard gebleven in het Utrechts orgelarchief.

Uit het verslag van de vergadering van Kerkvoogden van 11 november 1872 blijkt dat nog een aantal belangrijke besluiten genomen waren. In de eerste plaats, dat de *'inwijding zal plaatsvinden op Dingsdag te half twee uur.'* Verder dat er een commissie werd ingesteld om *'bij de gelegenheid van de overdracht van het orgel in naam der gemeente de dankzegging over te brengen aan de Jonkvrouwen Warin voor haar uitnemend geschenk voor dat orgel.'*
Ook werd nog besloten om de toenmalige organist, W. van Veeren, *'eervol te ontslaan, om redenen die gelegen zijn in de andere eischen, die het nieuwe orgel, thans in opbouw, aan de bespeler stelt.'*
Het orgel werd ingespeeld door Johannes Gijsbertus Bastiaans, de bekende organist van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem en ingewijd in de dienst van 19 november 1872.
Ds. Smeding ging voor, de tekst voor de preek was uit Openb. 21: 5a.
Wanneer we kijken naar het front van het orgel zien we een balustradefront, zoals Witte dat vaker heeft toegepast voor kleine instrumenten: halfronde midden - en zijtorens met daartussen vlakke, gedeelde pijpenvelden met naar binnen aflopende labiumlijnen; de scheiding tussen de boven - en ondercompartimenten is horizontaal.
In dat opzicht lijkt het orgel o.a. erg veel op dat van het in 1851 door Witte voor de Hervormde kerk in Ameide gebouwde orgel met één opvallend verschil: de labiumlijnen (de monden van de orgelpijpen) zijn daar horizontaal in plaats van aflopend.

Tot rond 1900 werd het orgel vrijwel elk jaar gestemd door de heer Witte Jr. en wel voor een behoorlijk bedrag: *f* 12,00 tegen *f* 6,00 voor het Van den Brink orgel. De orgelstemmer "ging voor een paar dagen in de kost" bij een van de gemeenteleden en de gemeente moest voor een orgeltrapper en een assistent voor de stemmer zorgen en ook voor schrijfbehoeften.
Na de kerkrestauratie van 1892 - 1895 heeft het orgel nog een extra schoonmaakbeurt gehad, ook uitgevoerd door Witte Jr. Na 1902 werd het orgel jarenlang door de heer W. van Dijk gestemd. Na het overlijden van de heer Van Dijk besloot de vergadering van Kerkvoogden de firma Sanders uit Utrecht het onderhoud te gunnen.

De restauratie door Spanjaard

Men was in de loop van de jaren niet meer zo content met de plaats van het orgel boven de preekstoel tussen schip en koor in. Dit blijkt o.a. uit de correspondentie met de architect van de restauratie van 1892-1895, waarin wordt gemeld dat *'destijds in de kerk van uw gemeente het orgel op advies van de leveranciers, de bekende firma Bätz uit Utrecht, is geplaatst tussen kerk en koor'* en *'gedurende de restauratie is nog een ogenblik de gedachte geopperd het orgel tegenover de predikstoel tegen de toren waar voorheen een klein orgeltje moet hebben gestaan, doch dit bleek onmogelijk door de groote afmetingen van het tegenwoordige orgel. ... Uit welstandsoogpunt is destijds na rijp beraad, ook met de dames Warin, en met mijn volkomen instemming het advies van de heer Witte en van mij gevolgd het orgel niet te verplaatsen. Uit het oogpunt van de schoonheid van Uw kerkgebouw moet ik U een verplaatsing ook thans nog beslist ontraden.'* Het orgel blijft waar het is.

Begin 1938 worden echter de besprekingen gestart voor een kerkrestauratie met architect Warners uit Amsterdam. Ingegeven door plaatsgebrek werden de kerk en het koor vol gezet met banken Dat betekende dat de preekstoel en daarmee ook het orgel moesten worden verplaatst. Op 6 juni 1939 besluiten de kerkvoogden dat *'het verplaatsen van het orgel is opgedragen aan de heer Spanjaard.'* Het orgel en de preekstoel werden verplaatst van de triomfboog naar de tegenoverliggende westzijde, de kant van de toren.
De dispositie was nu als volgt:

Manuaal I	**Manuaal II**	**Pedaal**	**Koppels**
1. Prestant 8 vt	1. Holfluit 8 vt	Subbas 16 vt	Manuaal I-Manuaal II
2. Bourdon 8 vt	2. Viola 8 vt		Manuaal I-Pedaal
3. Octaaf 4 vt.	3. Fluit 4 vt		
4. Nasard 3 vt.			
5. Woudfluit 2 vt			
6. Mixtuur 2-3 sterk.			

Ook bleek een restauratie van het orgel noodzakelijk. Deze is uitgevoerd door Spanjaard. Op 7 december 1939 werd de kerk weer in gebruik genomen.

De restauratie van het orgel was zeer ingrijpend. De oorspronkelijke Witte-kas en de tinnen frontpijpen werden verwijderd. Het instrument kreeg een open opstelling en het orgel ging schuil achter een zinken pijpenschutting, geflankeerd door enkele houten pijpen. Het trapmechanisme bleef behouden, wel werd een elektrische "Ventus"-windmachine geïnstalleerd.
Orgeltechnisch bracht Spanjaard nog de volgende wijzigingen aan:
Aan het Manuaal II (nevenwerk) werd een Euphöne 8vt toegevoegd.
Het aangehangen pedaal werd een vrij pedaal door plaatsing van een houten subbas 16 vt, bovendien werd het pneumatisch gemaakt.
De wind werd aangezogen vanuit de koude torenruimte. Dit bleek een ongunstige uitwerking op de windladen te hebben.
Het orgel werd geplaatst op een nieuw gemaakt orgelbalkon, dat voor het tegenwicht deels in de westmuur en deels in de toren werd gemaakt. De uitgevoerde restauratie blijkt, over het geheel genomen, niet zonder problemen. Niet alleen tijdens de restauratie ontstaat diverse keren schade, de totale kosten die waren begroot op ƒ 13.000,00 komen uiteindelijk uit op ƒ 16.500,00. Het verplaatsen van het orgel kostte ƒ 1.003,70 .
In een vergaderverslag van de kerkvoogden van 16 februari 1940 valt te lezen, dat het orgel na de oplevering nog niet in orde was. Uit verslagen van de kon-

takten met de architect en de orgelbouwer gaan de verwijten over en weer. Het orgel wordt een aantal keren gerepareerd en blijkt vervolgens toch nog steeds niet goed te functioneren. Na deze reparaties doet de firma Sanders uit Utrecht eind 1945 een voorstel tot verbouwing. Die zou *f* 5.000,00 gaan kosten. Uit het vergaderverslag van 22 januari 1946 blijkt dat men dit, ondanks de hoge kosten, toch wil laten uitvoeren. Er worden fondsen voorgesteld als *'uitgeven van renteloozen aandeelen, collectes in de kerk, een verjaringsfonds, intekenlijsten etc.'* en men neemt contact op met dominee Van Zorge om *'het duidelijk uit te leggen in de kerkbode.'* Deze verbouwing blijkt niet vlot te verlopen. Begin 1947 wordt gevraagd, wanneer er begonnen wordt, eind 1947 wordt gevraagd wanneer het orgel klaar is. Pas begin 1948 is het zover.

De restauratie door Verschueren

Achteraf bleek dat de restauratie van 1939 op een twijfelachtige manier is uitgevoerd, getuige het Jaarverslag van de kerk van 1979, waarin de organist aangeeft dat het orgel met emmers water, touwtjes en andere improvisatiemiddelen aan de gang moet worden gehouden. Het orgel was dringend aan reparatie toe. De zaak werd grondiger aangepakt dan de vorige keer. Men liet zich o.a. adviseren door de Orgelcommissie van de Hervormde Kerk.
Het probleem was nu echter dat de uitgebrachte adviezen elkaar tegenspraken. Men adviseerde de bouw van een nieuw orgel, omdat er zóveel oorspronkelijk materiaal niet meer aanwezig was, dat restauratie geen zin meer had.

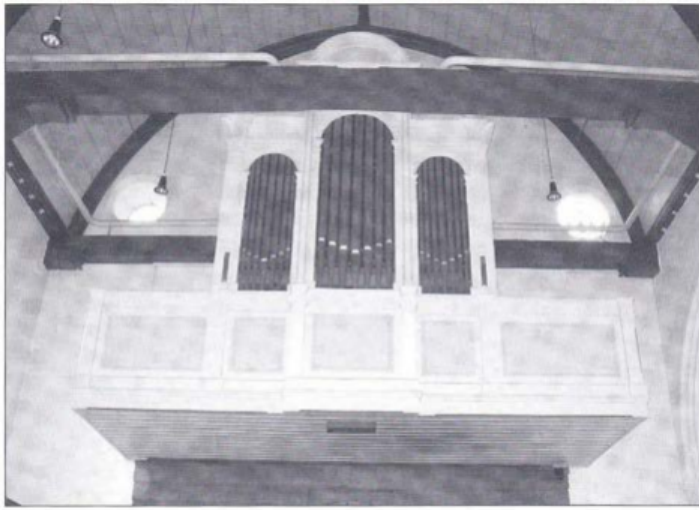

Andere adviseurs bepleitten wel restauratie. Mede op aandringen van de organist besloot de commissie tot restauratie om zoveel mogelijk terug te keren naar de situatie van 1872. De oorspronkelijke opdracht van de dames Warin aan de firma Bätz diende als uitgangspunt. Dat betekende volgens de nu aangetrokken adviseur Frans van Tilburg terug *'naar de warme volle orgelklank die onder meer een kenmerk is van Bätz-orgels.'* De restauratie werd vervolgens zonder de officiële Orgelcommissie uitgevoerd. Er werden een drietal offertes uitgebracht en men besloot de restauratie te gunnen aan de Belgische firma Verschueren voor ongeveer *f* 77.000,00. De volgende wijzigingen zijn doorgevoerd: Het gehele binnenwerk is gerestaureerd. Voor zover maar enigszins nodig zijn onderdelen vernieuwd, zodat de windvoorziening weer optimaal functioneert. Het Euphöne 8 vt register uit 1939 is verwijderd. Het materiaal werd gebruikt voor het toegevoegde sesquialter register.
Het pedaal werd weer mechanisch, waardoor het hele orgel mechanisch is.
Het orgel kreeg een gesloten kas, die gebouwd is door Leichel in 1902, afkomstig uit de kerk van Hei- en Boeicop. De stijl en de grootte kwamen erg overeen met de stijl van de orgels, die de firma Bätz einde negentiende eeuw maakte.
De dispositie werd nu als volgt:

Manuaal I	Manuaal II	Pedaal	Koppels
1. Prestant 8 vt	1. Holfluit 8 vt	Subbas 16 vt	Manuaal I - Manuaal II
2. Bourdon 16 vt	2. Viola 8 vt		Manuaal I - Pedaal
3. Octaaf 4 vt.	3. Fluit 4 vt		
4. Nasard 3 vt.	4. Sesquialter 2-3 st		
5. Woudfluit 2 vt			
6. Mixtuur 2-3 sterk.			

Op maandag 7 januari 1980 startte de restauratie. Het gehele orgel werd de volgende dag in onderdelen naar België getransporteerd. Eind mei 1980 was het orgel geheel gerestaureerd en kon de opbouw in de kerk beginnen. Op donderdag 19 juni 1980 is het orgel door de orgelcommissie overgedragen aan de gemeente en vervolgens feestelijk in gebruik genomen met een bespeling door de aangetrokken adviseur. Op zondag 22 juni bespeelde organist C. van der Niet het orgel voor het eerst. Ds. Van Tricht leidde de dienst.

Gegevens:
C. van der Niet, De geschiedenis van het orgel in de Hervormde kerk te Nederhorst den Berg, (niet gepubliceerd).
F.A. Warners, Bestek Kerkrestauratie, 1939.

Foto's:
A.R. Fortuin, pag. 68
Piet Faltay, pag. 73
J.W. Leijenhorst, pag. 74

Interieurstukken van de Willibrordkerk

Jan Baar

In het jaar 1593 werd in gewest Utrecht een kerkvisitatie gehouden. Gekeken werd naar de gebouwen, de gezindheid van de bedienaren des geloofs en de financiering van de "kerkfabriek".
De provincie Utrecht verbood de katholieke godsdienst in 1580. De Nieuwe Leer kreeg volop de kans zich stevig te vestigen. Dit ging echter maar zeer geleidelijk en haast overal zeer moeizaam. Het al of niet meegaan met de religieverandering was voor de meeste mensen een geleidelijk proces. Velen bleven de oude religie trouw. Voor degenen, die meegingen met de nieuwe religie betekende dat vaak niet meer dan een versobering van de oude rituelen en gebruiken en afschaffing van de allerergste toestanden op het gebied van bijgelovigheden. De Staatskerk bleef de grootste moeite houden met het uitbannen van roomse uitingen. Veel gebruiken lieten zich moeizaam uitroeien, veel tradities hadden een taai bestaan.
In 1593 moesten de visitatoren in alle bezochte plaatsen constateren, dat veel kerkgebouwen nog grotendeels een roomse inrichting hadden. De kerken waren nog niet "gezuyvert" van beelden en andere devotieuitingen. De pastoors/dominees waren lang niet allemaal al zuiver in de leer. Ze moesten een ondervraging ondergaan en eventueel beloven, dat ze zich zouden laten bijscholen als ze blijk gaven van verkeerde en verouderde inzichten. Van de pastoor van Kortenhoef constateerde de kerkvisitator: *'Dese man een weynich ondertast zijnde in de hoofdstucken van de religie, en wist gansch niet goets te antwoorden.'* Ook de Nigtevechtse kerkdienaar kon nog geen predikant genoemd worden: *'In sijne bedieninge is hij noch gansch paepsch, uytgenomen dat hij somwijlen de lieden in duytsch trout.'* De predikant van Vreeland had nog nooit "Avontmael" gehouden.

In de tweede helft van de 16e eeuw was Jan Hermanssen pastoor van de Sint Willibrorduskerk te Nederhorst den Berg oftewel Overmeer, zoals het dorp in die tijd meest aangeduid werd. Hij was Berger van geboorte en in 1593 al 37 jaar werkzaam in de gemeenschap. Het moment waarop Jan het altaar definitief verruilde voor de preekstoel is niet vast te stellen. Hij zal zo'n protestantiserende priester geweest zijn, die geleidelijk met de nieuwe leer meegroeide en aanvankelijk zowel de volgelingen van de oude, als die van de nieuwe religie naar behoren kon bedienen. Hij had nog geen afstand gedaan van enige "afgodische" vormen en deed niet moeilijk als een gelovige nog de oude vertrouwde, roomse rituelen wilde. Hij verklaarde tenminste: *'Dat hij noch voor de dooden 't gebedt dede, omme niemant te argeren.'* Begrijpelijk, dat de visitator het nodig vond, dat de predikant/pastoor enig onderricht zou krijgen over de invulling van zijn ambt en daarna aan een examen onderworpen moest worden. Hij verklaarde

zich overigens wel "tot meerdere reformatie" bereid. De kerk van Den Berg was in 1593, "wel gerepareert ende gezuyvert", dus in goede staat van onderhoud en van roomse attributen ontdaan. De kerk van Kortenhoef was ook "noch besmet met d'outaren", in Nigtevecht was "de kercke redelijk onderhouden, maer niet gezuyvert". Van de kerk van Vreeland werd genoteerd: *'is in goede reparatie, maer noch bezuydelt met d'outaren ende reliquien (overblijfselen) van 't pauesdom.'* In Ankeveen werd pas in 1606 het altaar uit de kerk verwijderd om plaats te maken voor de preekstoel in het midden van het koor.

Na 1600 heeft de kerk op de heuvel steeds meer intern het uiterlijk gekregen van een protestantse kerk: kaal en sober, alles gericht op de kansel, geen roomse uiterlijkheden als altaren, beelden en andere devotie-uitingen. Alle religieuze voorstellingen werden uitgebannen, die zouden de gelovigen maar afleiden van het Woord. Later kwam er wel enige opsiering aan de witte muren, in de vorm van rouwborden en wapenschilden.

De hedendaagse inzichten wat betreft liturgie, viering en kerkinrichting geven in een protestantse kerk in de 21e eeuw ook ruimte voor meer symbolische elementen, in het besef, dat met woorden ook niet alles gezegd kan worden en dat de aanwezigheid van afbeeldingen in de kerk de aandacht van mensen kan bevorderen.

Het interieur van de Willibrordkerk

Kansel en lezenaar

Bij de Reformatie werd het kerkinterieur gericht op de verkondiging van het Woord. De kerk veranderde in "een huis voor het Woord". De preekstoel is van eikenhout en heeft een 17e eeuws karakter. *'Hij wordt gedragen door zes Jonische kolonetten en is met snijwerk versierd'*, aldus de beschrijving van dit belangrijke kerkmeubel in "Noord-Hollandse Oudheden" van 1891. "De Geheymschrijver" vermeldt in 1759: *'en zelfs de rand van het Dekzel van de Predikstoel, die in zijn geheel bezienswaardig is heeft men ook vercierd met deese woorden: Het Woord des Heeren blyft in der Eeuwigheidt.'* Tot 1939 was het eikenhout van de kan-

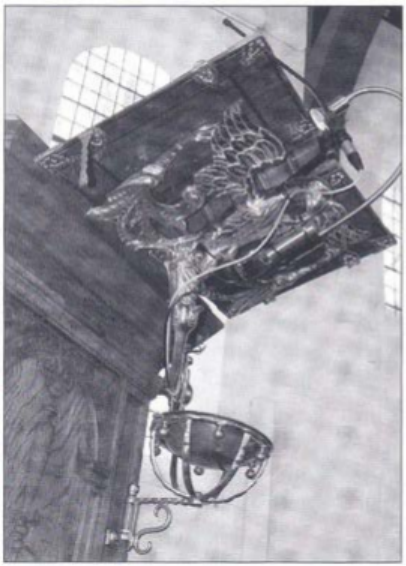

sel bedekt met een laagje vernis. Ook de andere geschilderde eikenhouten meubelstukken werden toen afgeloogd. Aan de preekstoel hangt het doopbekken met koperen doopbekkenhouder. Vroeger werd hier vanaf de preekstoel de doop toegediend. Aan de onderzijde van de kansellezenaar is de adelaar te zien, het symbool van het Woord. De kansel staat sinds de herinrichting weer op de oorspronkelijke plaats, rechts op de scheiding van schip en koor. De lezenaar is gemaakt van een oude houten doopstandaard, waarvan de voet gelijkenis vertoont met die van de preekstoel. Een bekken of schaal ontbrak. De doopstandaard kon omgevormd worden tot lezenaar.

Doophek

Het met snijwerk versierde doophek stamt waarschijnlijk uit dezelfde tijd als de kansel.[2] In de nieuwe inrichting staat het opgesteld achter in het koor. De doophekboog draagt het jaartal 1676, ruim 100 jaar na de "ommekeer der religie".

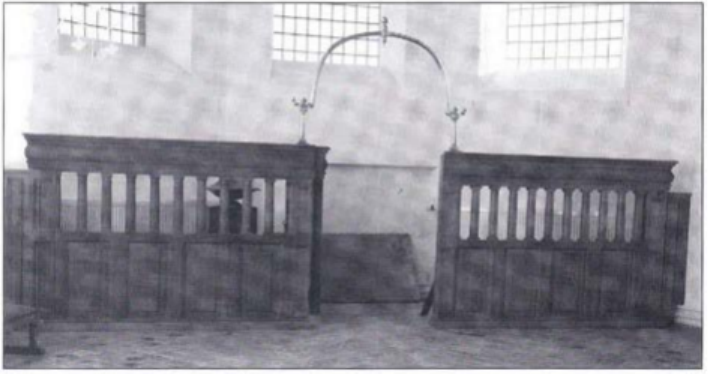

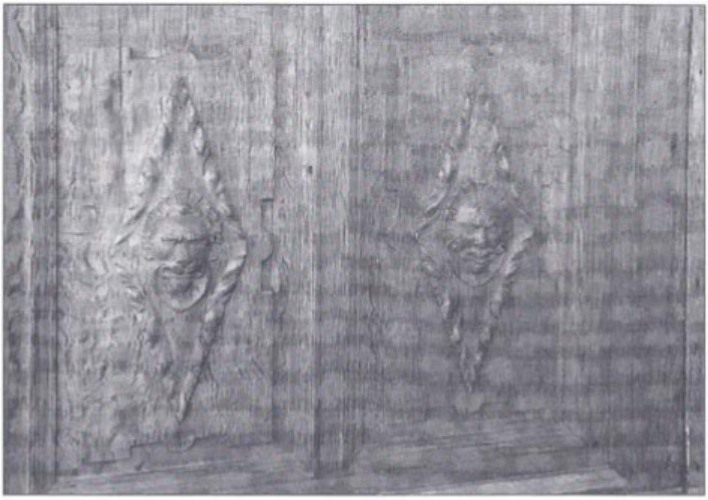

Koorhek

Het eikenhouten koorhek bij de ingang van het koor (de "cancelli altaris") draagt een vroeg 17e eeuws karakter. De panelen der borstwering, met fraai gesneden maskers versierd, schijnen omstreeks 1560 gemaakt.[2] Dankzij het feit, dat het hek niet versierd was met typisch rooms-katholieke decoraties, kon het een plaats in de kerk behouden. Tussen 1939 en 2007 stond het tegen de torenwand aan de westzijde van de kerk met de kansel in het midden.

Doopvont

De koperen doopschaal aan de kansel wordt niet meer gebruikt. In 2007 kwam de gemeente in het bezit van een oude doopvont, waarschijnlijk uit de 17e of 18e eeuw, tot 1840 gebruikt in een RK kerk te Lisse en daarna in depot opgeslagen. De kuip is versierd met bloemmotieven, touwdecoratie en de symbolen van de vier evangelisten: de leeuw van Marcus, de stier van Lucas, de adelaar van Johannes en de engel (of mens) van Mattheüs. Aan de oostzijde van het koor staat achter het doophek, naast de oude altaarsteen, nog een doopvont, namelijk het vont uit de Gereformeerde kerk. De doopschaal, aan

de binnenzijde hemelsblauw en afgedekt met een bronzen deksel is waarschijnlijk ontworpen door de architect van de Gereformeerde kerk aan de Dammerweg, B.W. Plooy.[3]

Gravenbank

De uit vier gestoelten bestaande bank met overhuiving en "korte Toskaansche kolonetten" is ook uit de periode, waarin de preekstoel en het doophek gemaakt zijn.[3] Het gestoelte van de Heerlijkheid heeft een nieuwe plaats gekregen aan de linkerkant van de hoofdingang. (Zie pagina 52)

Kaarsenkronen

De kaarsenkroon met 18 blakers is onderaan voorzien van "een fraai gemodeleerden leeuwenkop" en beugel. Volgens de overlevering wordt de kroon bekroond met de beeltenis van Aaron, de broer van Mozes, die met hem het Joodse volk leidde door de woestijn naar het Beloofde Land. Waar deze opvatting op stoelt is niet duidelijk, voor hetzelfde geld is het de Goede Herder met de herdersstaf. De herdersstaf is nog steeds het symbool van het herderlijke ambt, o.a. nog gebruikt door de bisschoppen in de RK Kerk. Deze afbeelding van Aaron of de Goede Herder is zo wel het enige beeld, dat vanaf (waarschijnlijk) het midden van de 17de eeuw de verwijdering van de beelden uit de kerk overleefd heeft. G. Verheul denkt, dat deze kroon uit het midden van de 16e eeuw afkomstig is.[4] De kaarsenkroon met 12 blakers is mogelijk uit het begin van de 19e eeuw.

Borden

Toen de beelden uit de kerk verdwenen waren, werd de ruimte enigszins aangekleed met tekstborden. Twee van die borden zijn in de Willibrordkerk bewaard gebleven. Aan elke kant van de muur, die het koor scheidt van het schip hangt zo'n tekstbord. Aan de zuidelijke zuil van de triomfboog pronkt het bord met het "Gebed des Heeren", het "Onze Vader"en aan de noordelijke dat met "De Twaalf Artikelen". In de kerk hangen verder nog twee liedborden.

Wapenborden

Twee wapen-en rouwborden sieren sinds de 17e eeuw de kerkmuren. De gelovigen werden blijkbaar geacht hierdoor niet afgeleid te worden. Een van de borden herdenkt "Den Hoog-Edel-Welgeboren Gestrengen Heer" Gerard van Reede, Heer van Nederhorst, Vreeland, Overmeer, Horstweerd, etc., tevens afgevaardigde naar en gedeputeerde in de "Staten's lands van Utrecht", overleden op 9 september 1670. Hij was de zoon van Godart van Reede, die naast betrokkenheid bij vele andere waterstaatkundige werken in de omgeving, ook de Reevaart liet graven. Het andere bord herdenkt de op 26 mei 1692 overleden Welgeborene Vrouwe Agnes van Reede, Douarière (weduwe) van Gerard van Reede. Beide borden laten het familiewapen zien omlijst door andere wapens van geslachten, die met de familie te maken hebben.[1] De rouw- of wapenborden worden geflankeerd door Dorische zuilen.[2] In de kerk hangen de replica's van de echte borden, die zich in de consistoriekamer bevinden.

Altaarsteen

Jan Kalf beschrijft in 1900 *'de zeer merkwaardige drempel van den binnentoegang tot het zuidportaal ... een ongeveer 50 cm breed stuk roode Weser zandsteen, in welks hoeken kruisjes zijn gegroefd.'* Doordat het "sepulchrum", (een holte in de altaarsteen, waarin relieken van heiligen geplaatst werden), ontbreekt, denkt Kalf, dat het geen altaarsteen is, maar "den gewijden eersten steen".[3] De vijf kruisjes (vier in de hoeken en één in het midden) verwijzen naar de vijf wonden van de gekruisigde Christus. Algemeen wordt aangenomen, dat het een altaarsteen is. Het verhaal, dat de steen bewust als drempel op die plaats gelegd is, zodat de gelovigen dit "paapse" attribuut met voeten mochten treden, mag een gerechtvaardigde veronderstelling lijken, maar kan niet aangetoond worden.

Gedenksteen voor de Freules Warin

In het koor, aan de noordkant, is een wit marmeren gedenkplaat aangebracht waarop het wapen van het geslacht Warin staat met de spreuk "Vivit post funera virtus" ("De deugd overleeft het graf") en de beeltenissen van de freules Constantia Jacoba Agnes Warin, Ambachtsvrouwe van Nederhorst, etc. en als laatste van haar geslacht overleden in 1902, samen met haar zuster Clara Wilhelmina Elisabeth Warin, overleden in 1899.

Gedenksteen van de restauratie 1939

In het zuidportaal, de voormalige hoofdingang, is een gedenksteen aangebracht aangaande de restauratie. Het jaartal 1939 is in Romeinse cijfers geschreven, maar op een ongebruikelijke wijze. De officiele schrijfwijze is MCMXXXIX en niet MDCCCCXXXIX. Deo optimo maximo: "God de Allerhoogste".

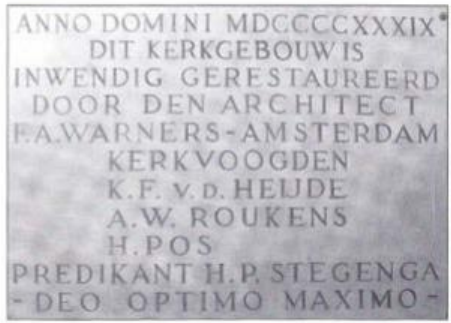

Pilaren en kapitelen

De zuilen, die de afscheiding vormen tussen het schip en de noordelijke aanbouw, rusten op achtkantige basementen en hebben mooie kapitelen versierd met engelenhoofden en rams-, kalfs- en leeuwenkoppen, waarschijnlijk gewoon bedoeld als versiering, zonder enige symbolische bedoeling.[4]

Volgens Jan Kalf, kerkenkenner bij uitstek rond 1900, zijn aan de kapitelen duidelijk twee meesters te herkennen: *'De ene, die de rams- en kalfskoppen hakte, werkte goed; de ander, die de leeuwen- en engelenhoofden maakte, zoo slecht, dat zijn werk wel tot zeer late dateering zou verleiden.'* Hij is verder van mening, dat alle fijnere "moulures" (sierbanden en sierlijsten) van de pijlers bij de restauratie door een pleisterlaag onherkenbaar gemaakt zijn.[7] De zuilen zijn met elkaar verbonden door eenvoudig geprofileerde bogen.

Gedachtenistafel

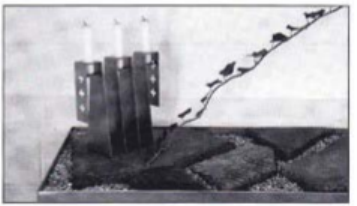

Deze herdenkingsplek is in 2007 ontworpen door architect Han Colenbrander. De tafel is van staal. In een bed van grint liggen brokstukken van grafzerken uit de oude vloer van de kerk. De stukken symboliseren het eindige van het menselijk bestaan. Hier kunnen de gelovigen de overleden gemeenteleden gedenken.

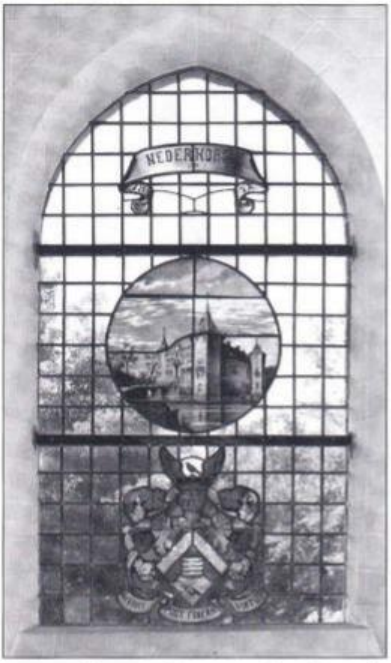

Ramen

Het glas-in-loodraam uit 1892 in de noordelijke gevel van het zijschip laat een afbeelding zien van kasteel Nederhorst met daaronder het wapen van het geslacht Warin met de spreuk: "Vivit Post Funera Virtus". Van de overige ramen werd in de jaren zestig het 19e-eeuwse glas-in-lood vervangen.

In de Consistoriekamer

Door een eeuwenoude eikenhouten deur, bespijkerd en van grendels voorzien, komt men in de consistoriekamer met een origineel stenen koepelgewelf. In de ruimte staat een beschilderde ijzeren geld- en archiefkist. Verder hangt er een mooie bouwtekening van het kerkgebouw van voor en na de restauratie van 1892 van de uitvoerende architect Posthumus Meijer, waarop duidelijk de veranderingen, die toen aan het exterieur aangebracht werden, te zien zijn. Een foto laat het interieur van vóór de herinrichting van 1939 zien. In het glas-in-loodraam aan de noordzijde is een tekst aangebracht ter herinnering aan die restauratie: *'Dit kerkgebouw is gerestaureerd Anno 1892.'*

Literatuur:

1 *Geheymschryver van Staat en Kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de Provincie Utrecht, 1759.*
2 *G.W. van Arkel en A.W. Weissman, Noord-Hollandsche Oudheden, Amsterdam, 1891.*
3 *N. Sjoer, Een huis om in te wonen. In: De Willibrordkerk door de eeuwen heen, 2008.*
4 *Ds. Van Tricht, De Willibrordkerk, Nederhorst den Berg, 1978.*
5 *G. Verheul, Een legende en drie raadsels. In: Kerkepad, 1981.*
6 *Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins / Mr. J. Belonge, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Noord-Holland Deel IV, 1930.*
7 *Boekbespreking door Jan Kalf van: G. van Arkel / A.W. Weissman, 1900, Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld, 1900.*

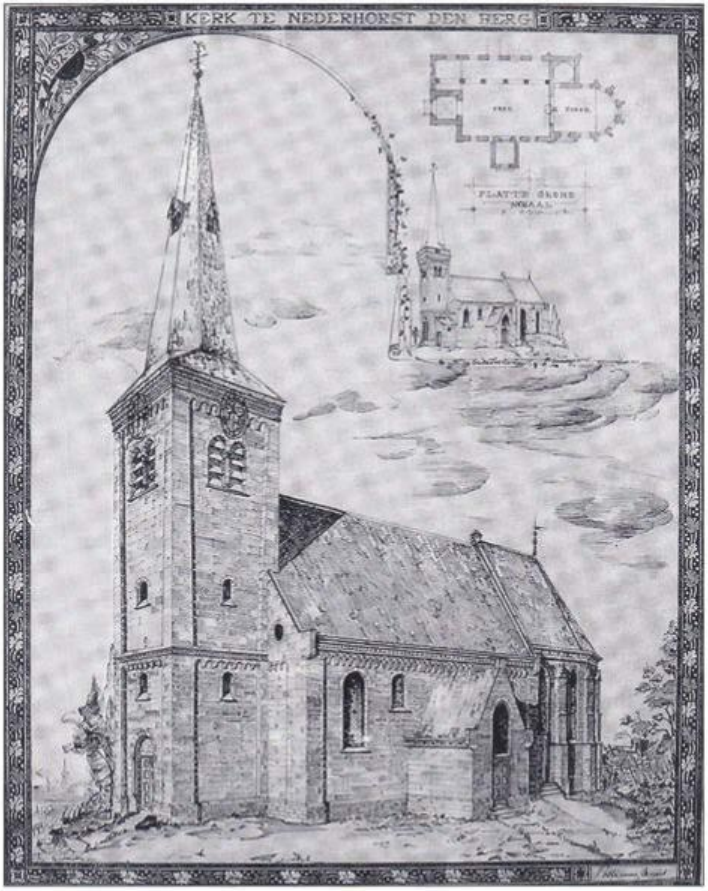

Foto's:
A.R. Fortuin, pag. 78, 79 boven, 80, 81 onder en 83 onder.
J.W. Leijenhorst, pag. 77, 79 onder, 81 boven, 82, 83 boven, 84 en 85.

De luidklok en het uurwerk

Piet Faltay

De toren van de kerk is verrijkt met zowel een luidklok als een mechanisch uurwerk. Op de tweede verdieping na de torenvloer hangt de luidklok aan een stalen luidas in een stalen klokkenstoel.
De klok is gegoten door Henricus Petit, een van de illustere voorgangers van het nog steeds bestaande bedrijf met de huidige naam: Klokkengieterij Petit en Fritsen BV te Aarle-Rixtel.
De klok is gegoten in 1790 in opdracht van de toenmalige bewoners van het kasteel Nederhorst: de heer Joan Hope met zijn drie zoons, leden van de bekende bankiersfamilie, toen al Hope & Co geheten.
Het was het begin van de Franse Tijd en de adel vreesde voor hun leven. Joan Hope vluchtte met zijn zoons naar Engeland en liet het kasteel na aan de predikant Henricus Rappardus.

Tussen de beide sierbanden op de klok staat het volgende randschrift:
'In het jaar onzes Heeren 1790 wanneer de Heerlijkheid Nederhorst nog onverdeeld was onder de Weledelgeboren Heeren Meester Thomas, Adriaan, Elias en Henricus, Philippus Hope, Zijnde toen Predicant Henricus Rappardus, Scout Theodorus Koppen, Kerkmeesteren Jan de Heer en Hendrik van Hilten en de maker van deze klok Henricus Petit'.

Voorop op de flank prijkt het volgende opschrift:

'Myn schoon geluyd weleer verloren
Doch nv door Hopes Hvis herboren
Was wel Sanct Thomas toegewijd
Maar zal nv voor den godsdienst strekken
Om ider tot zyn plicht te wekken
Zoowel in drvk als vrevgde tijd.'

De klok werd en wordt nog steeds geluid: elke dag 's middags om twaalf uur, maar ook bij uitvaartdiensten en dan tweemaal: eenmaal bij de aanvang en eenmaal na de dienst. Ook wordt voor aanvang van de zondagse kerkdienst geluid. Tot ongeveer 1996 werd de klok met de hand geluid, meestal door de koster maar ook wel door jongens uit de buurt die dat ook wel eens wilden proberen. Vanaf datzelfde jaar gebeurt het luiden elektrisch: een elektrische motor, met een ketting verbonden aan de luidas, zorgt er nu voor dat de klok op de juiste tijd luidt.
Ook omstreeks datzelfde jaar is de houten luidas vervangen door een stalen exemplaar. De klok is opgehangen door middel van een krukas.

Tijdens de tweede wereldoorlog werden, ten behoeve van de wapenindustrie, vele klokken verwijderd; de klok van de toren niet omdat die werd beschouwd als 'kunstwerk'. De grootste doorsnede is 115 cm, de hoogte zonder kroon is ongeveer 93 cm. Het gewicht en de stemming is niet meer te achterhalen, archiefstukken zijn niet meer beschikbaar.

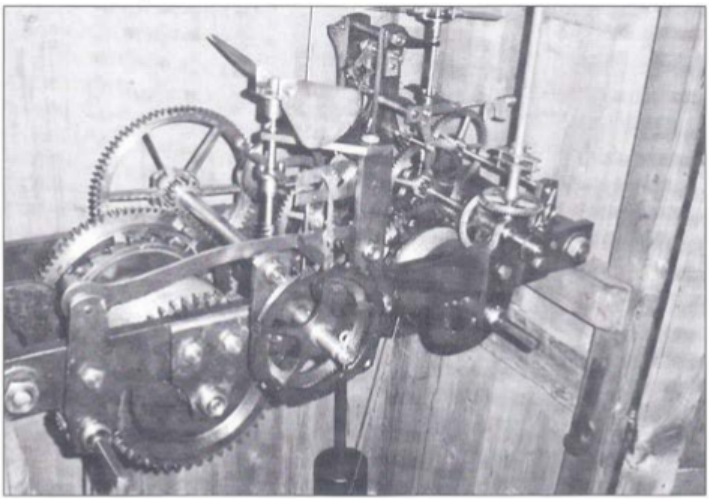

Het uurwerk, links de opwindas van het slagwerk, rechts die van het uurwerk. Addicks is in 1969 is overgenomen door Klokkengieterij Eijsbouts in Asten.

Het uurwerk bevindt zich op de eerste verdieping in de toren in een houten kast en is nog geheel mechanisch en drijft met een lange as van daaruit de wijzers aan op de vier zijden van de toren. Het werd waarschijnlijk vervaardigd en geleverd in 1894 door de toenmalig bekende torenuurwerkmaker J.H. Addicks in Amsterdam. Zowel het uurwerk als het slagwerk worden nog tweemaal per week met de hand opgewonden. Het uurwerk is voorzien van een Grahamgang (na elke slag / tik van de slinger wordt het aangedreven wiel niet meer enigszins teruggeduwd) en slaat zowel per half als per heel uur.

Literatuur

J. Krol, De geschiedenis van Nederhorst den Berg, 1949

Foto: *Piet Faltay*

Filmpjes over de werking van het uurwerk zijn te zien op:
www.historischekring.nl/html/uurwerk.htm

De reparatie van het uurwerk

Herman Veldhuisen

In het afgelopen jaar is voor de vierde keer hetzelfde tandwiel van het uurwerk gerepareerd. Mijn vader heeft 30 jaar geleden de eerste reparatie uitgevoerd. Het was zijn hobby om in zijn vrije tijd horloges en klokken weer aan de praat te krijgen. Het uurwerk van de Hervormde Kerk spande voor hem de kroon, vanwege de omvang. Het ging hier om een vele malen groter horloge dan hij tot dan toe onderhanden had gehad. Het betreffende tandwiel miste een tand. Dat kon niet opgelost worden door er simpelweg een nieuwe tand aan te lassen. Het tandwiel is namelijk van gietijzer gemaakt en dat is een soort ijzer dat zich moeilijk laat lassen. Na overleg met mij, besloot mijn vader een nieuwe tand van staal te fabrieken. Deze bevestigde hij door middel van een zwaluwstaartconstructie in het tandwiel. Een vreselijk nauwkeurig en secuur karwei.

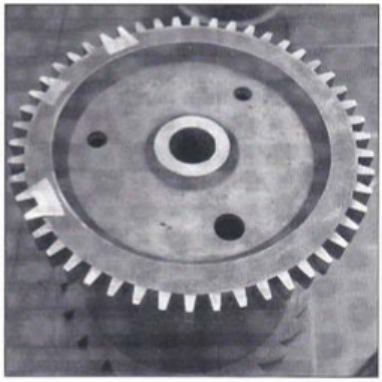

De tweede en de derde reparatie waren ingrijpender dan de eerste. In beide gevallen waren er twee naast elkaar staande tanden afgebroken. Na ze uitgefreesd te hebben konden de nieuwe met behulp van de zwaluwstaartverbinding in het tandwiel bevestigd worden.
De vierde en laatste reparatie zorgde voor de meeste problemen. Wederom was er een tand afgebroken, maar nu naast de eerste reparatie. Hierdoor was er niet voldoende ruimte om een enkele tand te plaatsen. Daarom moest de eerste reparatie opgeofferd worden. Die ingreep maakte het mogelijk een nieuw stel tanden te plaatsen. Bij alle reparaties is de zwaluwstaart grof uitgeboord en daarna passend gevijld op het onderdeel met de twee tanden.
Dankzij de vindingrijkheid van mijn vader, heb ik de volgende drie reparaties uit kunnen voeren zoals hierboven beschreven.

Foto: *A.R. Fortuin*

Als klokken konden praten

Gerard Baar

De voorganger van de huidige klok zal kleiner zijn geweest en heel anders van luidtoon. Al eeuwen lang horen een luidklok en een kerktoren bij elkaar. Ze zijn niet weg te denken, toen niet en nu niet. De nachtwachten, die in vroeger eeuwen gedurende de winterperiode het dorp verplicht bewaakten, hadden de opdracht op bepaalde plaatsen te ratelen en bij dieven of geweld desnoods de torenklok te gebruiken. Bij rampen en begrafenissen treurt de klok nog altijd luidend mee. De meest massale ter aarde bestelling in de geschiedenis van Nederhorst den Berg dateert van 1 januari 1673. Op die koude dag begroef het dorp 22 overledenen, soldaten, mannen, vrouwen en kinderen. In 1672, het Rampjaar, waren de Fransen binnengevallen. Ons dorp was onderdeel van de Hollandse waterlinie, zwaar betwist oorlogsgebied. Amsterdam kon ten gevolge van deze strategische vinding niet ingenomen worden, maar wie kreeg de klappen? Juist, de Vechtstreek. Het leed begon al op 8 oktober van dat jaar met 10 doden, waaronder een paar Franse soldaten, de overigen waren vermoorde burgers. Allemaal in de kerk begraven? Het is bijna niet voor te stellen. Wel blijkt hier weer eens uit, dat in een oorlog vriend en vijand er het leven bij inschieten

Hoewel in 1790 opgehangen, slaat onze klok nog steeds uur na uur. Niemand kijkt meer naar hem op, laat staan dat ze hem horen. Als we eerlijk zijn, moeten we zijn grote concurrent, het horloge niet uitvlakken. Waar zijn de dagen gebleven dat de klok met zijn twaalf slagen honderden dorpelingen naar de warme middagmaaltijd dirigeerde? Het leven verliep toen in een ritme, dat te vergelijken is met de rustgevende onbestemde donkere klanken van de torenklok. Nu worden die klokslagen vaak overstemd door vele andere geluiden. De kunst is die weg te drukken om te horen wat je wilt horen.

De schenkers van de klok, kasteelheer Joan Hope en familie, hebben niet lang van de aparte toon kunnen genieten. Joan Hope helemaal niet. Die was in 1784 al overleden. Heeft hij ooit iets afgeweten van zijn klok? Dominee Rappardus trad na de dood van Hope op als gemachtigde van de weduwe. Voor de familie waren de Fransen spelbreker. Aangezien de Hopes tot de Oranjegezinden behoorden, vonden ze het verstandiger om naar Engeland uit te wijken. In 1803 verkocht de familie het kasteel vanuit Londen "in volle eigendom" aan de predikant in ruste, Rappardus, die de bezittingen al jaren beheerde. Hun klok hebben ze nooit meer horen luiden. Voor Rappardus in 1801 predikant in ruste werd, leidde hij vele begrafenissen. Ook die van de door toedoen van Jan Bak gewelddadig omgekomen Evert Westerman, het slachtoffer uit "de mythe van de moord in de kerktoren". De klok luidde veel in die dagen.

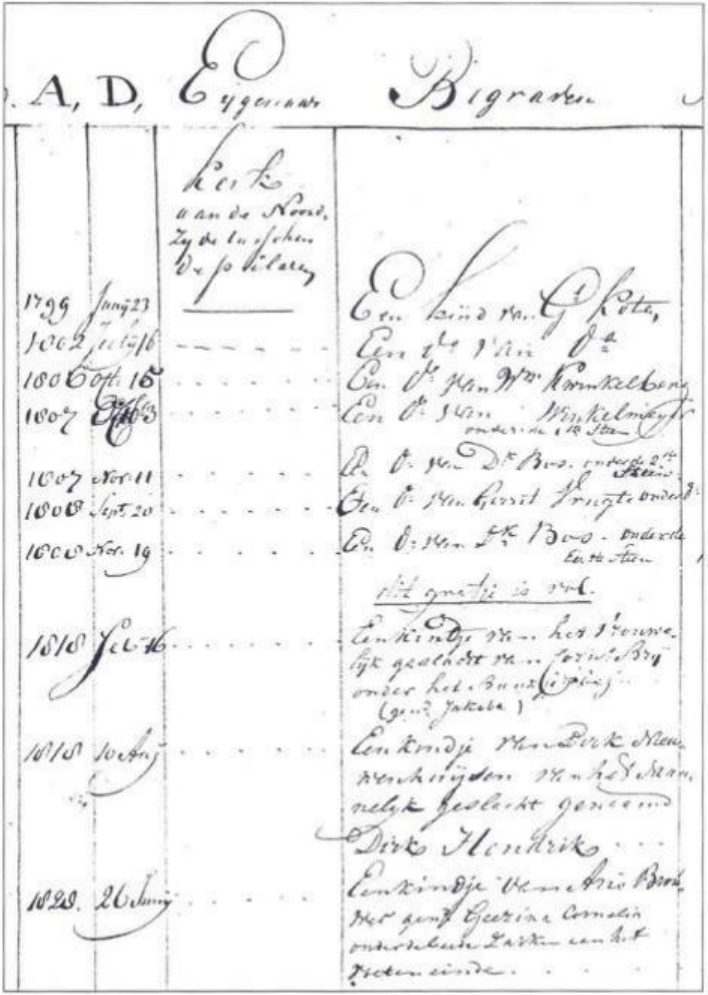

Bladzijde uit het Begraafboek.

Heel lang voor Rappardus, toen deze in 1807 stierf en in zijn met eeuwigdurend recht gekochte graf rust vond. De zerk kunt u vinden in de vloer van het koor. Zijn vrouw ligt naast hem, onder net zo'n grote steen.
In die 19e eeuw luidde de klok ook veelvuldig voor dompeltjes (gedoopte, gestorven baby's van een paar dagen of weken oud), jong overleden kinderen en verhoudingsgewijs niet veel heel oude mensen. In ieder geval werden de baby's in de kerk, aan de noordzijde tussen de pilaren, begraven. Volgens het begraafboek was deze plek in 1817 overvol. (Zie vorige pagina)
In 1889 kreeg onze klok in het dorp gezelschap van vier klokken in de toren van de katholieke kerk. De kleinste, het Angelusklokje, was geschonken door de weduwe van G. Bak, Petronella Ubink en B. P. Bak. De laatste stemde vier jaar later tegen het volgens hem veel te lage bedrag dat de gemeente uittrok voor het overdragen van de toren aan de Hervormde Gemeente. Die Bakken hadden tóch iets met torens.
Rond 1915 bleven klok en toren voor een ramp gespaard. De luider kan nog de in1894 aangestelde Willem van Keulen geweest zijn, want de kosteres zwaaide de scepter over de kerk aan de binnenkant.
Willem moest voor 30 gulden per jaar elke dag om twaalf uur luiden en de toren stofvrij houden vanaf de eerste zoldering tot boven in de top, naast allerlei andere klokwerkzaamheden. In ieder geval brak tijdens het luiden voor een begrafenis - na ongeveer 10 minuten- plotseling de spil waaraan de klok hing, af. De enorme zware klok stortte neer op de twee meter lager gelegen zolder en sloeg daar doorheen. Maar bleef wonder boven wonder, dankzij een dwarsbalk, op de balken van de bezweken vloer hangen. De spil bleek totaal doorgesleten te zijn. De klok was gelukkig niet beschadigd. Met een nieuw, soliede systeem kon hij weer teruggehangen worden.
Geboren in de doodstille eerste novembernacht van het jaar 1942 moet een van de eerste geluiden die ik gehoord heb in mijn leven, het slaan van deze klok geweest zijn. De liefde voor de zware klank van de klokslagen zit er van het begin af aan in. Het zal het enige steeds terugkerende geluid van die nacht geweest zijn. Het ronken van honderden hoogovervliegende bommenwerpers doorbrak pas in de drie nog volgende oorlogsjaren de nachtelijke stilte.
Door niets of niemand tegengehouden strooide de klok tussen alle gebeurtenissen door zijn klanken uit over het dorp en omstreken. Bij de bevrijding kon het culturele erfgoed uitbundig luidend zijn bijdrage leveren aan de algehele feestvreugde. Heden ten dage slaat de klok nog ieder heel en half uur, alleen zijn we het ons niet meer bewust. Voor het moment van bezinning om twaalf uur is tegenwoordig geen tijd meer.

Kosteres de weduwe Dolman-van der Heuvel, staande bij de zuidingang.

Gegevens:
SAH, Begraafboek nr. 16.
De Gooi- en Eemlander, 12.11.1934.
C. de Weerd, Nederhorst den Berg 1780-1815.

Over de berg aan Den Berg

Jan Baar

Nederhorst. (den BERG)

'Dit dorp is gelegen aan de Westzijde van de Reevaart, of zoogenaamde Nieuwe Vecht, makende met de Oude, by het Dorp Nichtevecht voorby vlietende, en boven naby Overmeer, en beneden by de Sterkte Hinderdam, met in- en uitloopende bochten, een langwerpig Eylandt. ..... De Heerlykheid zoo van Nederhorst als Overmeer, begrijpt in 't geheel 855 mergen, omtrent 88 schattinggevende Huysen en ten minsten 500 Inwoonders ..... Betreffende nu het eygentlyke Dorp Nederhorst, het heeft alle Hoedanigheden, die men van een Dorp kan wenschen, fraaye welgebouwde Huysen, schoone Straaten, redelyke Inwoonders, alle Noodwendigheden tot behoefte, en voorts eene goede Regeering; .... .'

Aldus de 'Geheymschrijver van Staat- en Kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de Provincie Utrecht' in 1759.

De tweede helft van de 18de eeuw was kennelijk een tijd van relatieve rijkdom voor Den Berg en omgeving, een "Gouden Tijd". Een andere beschrijving uit die periode laat ook niets te raden over: *'Onder de veelvuldige dorpen aan de oevers van den Vechtstroom gelegen, is in het Sticht van Utrecht het dorp Den Berg zekerlyk één van de vermaaklijkste.'*

Na de Franse Tijd ging het dorp economisch gezien echter sterk achteruit, vooral door het verdwijnen van alle buitenplaatsen. De welgestelde inwoners vertrokken, de zomergasten kwamen niet meer of minder frequent en de werkgelegenheid verminderde sterk. De gemeente verarmde en ook de kerk ondervond hiervan de gevolgen.

Vragen rond de 'Berg'

Na de informatie en lovende woorden over de gemeenschap van Nederhorst den Berg gaat de Geheymschrijver verder met de "beschryving der Kerke": *'Dezelve staat op een zeer hoogen Heuvel aan de Westkant van het Dorp. Belangende deese Heuvel, over dezelve zijn verscheyde Gevoelens, hoe die aldaar gekomen is.'* Die hoogte zal vanaf de oudste tijden de bewoners van deze streken geïntrigeerd hebben. De schrijver vermeldt allereerst het oudste idee, dat de heuvel een door mensenhanden opgeworpen verhoging in het land is, *'om als iets ongemeens aldaar een Kerk op te bouwen, en alsoo een Naam te maken gelyk de Babiloniers.'* Deze wilden in hun hoogmoed immers een toren bouwen reikend tot aan de hemel. Een dergelijk groots idee zou dan ook geleefd hebben in hoofd en gemoed van de bewoners van deze lage landen. Vervolgens oppert hij de mogelijkheid, dat *'toen de Landen nog geduurig ondervloeyden, van de Zeewateren, door de Fluxus en Refluxus* (eb en vloed) *deesen Berg zou zijn opgeworpen.'* Ook noemt de Geheymschrijver nog de mogelijkheid, dat de kerkheuvel ontstaan zou

Afb. 1 N. Wicart, (1748-1815): 't Dorp den Berg' (RANH, Haarlem)

zijn, doordat *'ter deeser plaatse zeer sterke Wel-Aders zijn geweest.'* Door deze bronnen zouden dan steeds grote hoeveelheden zand omhoog gebracht zijn. Waarschijnlijker echter acht hij het toch, dat de hoogte niet ontstaan is door *'eenig byzonder toeval'*, maar opgeworpen is als vluchtheuvel *'om nu tegen dat ongemak (van de overstromingen) te voorzien, en Lyfsberging te hebben, kon deesen Heuvel grootelijks aan een Gezelschap dienen, welke zig hier zochten door den tyd neder te zetten; ...'* Later ontstond er een nederzetting en de heuvel werd wellicht een plaats, *'daarmen na hunne wyse, op deese hoogte de Godsdienst verrichtte.'* Op deze oeroude "offerplaats" kwam na de kerstening van de omgeving eerst een kapel te staan en daarna *'eene Kerke, die men nog voor dezelve mag houden, door de eerste bewoonders van deese Plaats gebouwt.'* Deze "Bergkerk" is een van de oudste, *'zoo niet de alleroudste', in de provincie Utrecht, misschien 'dat dezelve meer als 8 eeuwen gestaan heeft.'*

De opvatting, dat de heuvel door mensenhanden ontstaan is, is zeer hardnekkig. Nog steeds wordt er hier en daar gesproken over een (vlucht)terp, een niet-natuurlijke hoogte, die als woon- en wijkplaats kon dienen.

'De Vechtstreek, gids voor de toerist en inwoner van Utrecht tot Muiden en het Loosdrechtse plassengebied' (1976) laat het wijselijk in het midden: *'De kerk is, om haar tegen hoge waterstanden te beveiligen, gebouwd op een blijkbaar kunstmatige grinthoogte van pl.m. 4 meter, volgens anderen een natuurlijke verhoging van de bodem, welke indertijd ook voor vluchtheuvel heeft gediend.'*

Legenden van de berg

Velen hebben, net als de "Geheymschrijver", verklaringen voor deze verhoging in het lage land gezocht. Hoe het ook zij, de mooiste, de meest tot de verbeelding sprekende, is toch wel de legende, die vertelt, dat nonnen uit het

klooster in Huizen aan het Flevomeer zo zwaar gezondigd hadden, dat ze slechts vergeving van hun zonden konden krijgen, als zij zand van de Gooise hei in hun schorten naar het land nabij de Vecht brachten, zodat daar een vluchtheuvel zou ontstaan. Op die veilige plek moest dan een kapel gebouwd worden. Pas na deze boetedoening konden zij vergiffenis krijgen. Wat de zusters dan wel op hun geweten gehad zouden kunnen hebben vertelt de legende helaas niet. Het raadsel wordt nog completer, doordat er op een of andere manier toch een connectie met Huizen geweest kan zijn, daar op de klok een verwijzing naar "Sanct Thomas" staat, hetgeen dan zou kunnen slaan op de in 1409 gestichte Sint-Thomaskapel aldaar.

Nog een legende vertelt, geheel in lijn met al die vragen en veronderstellingen, van een onderaardse gang, die zou lopen of gelopen zou hebben van kasteel Nederhorst naar de heuvel en vandaar richting Voorstraat, bij het huis "De Uitvlucht". Afgezien van het feit dat enig onderzoek begin jaren negentig geen aanwijzingen opleverde, laat staan dat er restanten te voorschijn kwamen, is het hoogst onwaarschijnlijk, dat zo'n gigantisch werk in deze lage landen gerealiseerd had kunnen worden. Ook zou zo'n werk economisch een zeer zware druk op de bevolking gelegd hebben. Verder is het zo, dat in de meeste plaatsen waar een kasteel staat of gestaan heeft verhalen over geheime gangenstelsels nog steeds de ronde doen

"Een verdwaald stukje Gooiland"

De geleerden zijn het er nu wel over eens dat de "Berg" een pleistocene zandopduiking in het lage land van zo'n 5 meter hoog is, een uitloper van de stuwwallen van 't Gooi. In de wijde omgeving zijn meer van deze natuurlijke hoogten (Muiderberg) en zandlagen te vinden. In het Octrooi voor de Horstermeer van 1612 wordt gesproken van *'den Bergh Ter Horst met vijff thalve mergen lands geheten de Sandvoort.'* En in "De Zegepraalende Vecht" (1719) meldt de schrijver over de Bergse heuvel: *'Deezen heuvel - immers - is tusschen kleij en darrij gelegen op een sandplaat, loopende, zoo men voorgeeft, self binnen Amsterdam, tot in de Warmoesstraat.'* De zandlaag loopt ook dwars door de Horstermeer, parallel aan de Middenweg, zo staat te lezen in het tijdschrift "Buiten" (1912). In het Verkadealbum "De Vecht" (1915) noemt Jac. P.Thijsse de berg en omgeving "een verdwaald stukje Gooiland". Ten zuiden van Amsterdam, beginnende bij Ouderkerk en vandaar naar het Gooi is de aanwezigheid van stuwwallen merkbaar. Bij Nederhorst den Berg komt een klein puntje van zo'n stuwwal aan de oppervlakte, zo stellen de geologen Pons en Bennema.
Opzij van de berg liggen de zandlagen op verschillende diepten onder de jongere veen- of kleilaag. Bij de bouw van de dienstwoningen voor het kasteel aan de Slotlaan in 1910 hoefde er bij de ene woning maar amper geheid te worden, terwijl vlak er naast palen van 7 à 9 meter nodig waren. En in de oude

kern van Den Berg, van het Juliana-Bernhard plein tot de Ruijsdael-straat hoeft op de meeste plaatsen niet geheid te worden, er kan "op staal" gebouwd worden.
Nergens steekt een dergelijke verhoging zo geprononceerd uit boven het omringende land als die in Den Berg. Door de inklinking van de omringende veengronden, tengevolge van de ontginningen na het jaar 1000, rees de berg steeds duidelijker op uit het laaggelegen klei- en veenlandschap, hij werd als het ware steeds hoger.

Afb. 2 Op de Algemene Begraafplaats.

Begraven op de berg aan Den Berg

Tot 1828 werden veel Bergers begraven in de hervormde kerk. Buiten de kerk, aan de zuidzijde van de heuvel, was al enige jaren een klein kerkhof. Die begraafplaats behoorde aan de hervormde gemeente. Na 1828 moest de gemeente Nederhorst den Berg een Nieuwe Begraafplaats aanleggen. De meest geschikte plaats was aan de noordkant van de kerk. Kerkenraad en gemeentebestuur kwamen tot afspraken: beheer, onderhoud en administratie kwamen aan de kerkvoogden, maar het gemeentebestuur behield het oppertoezicht. Deze regeling was een goedkope oplossing voor de inmiddels verarmde burgerlijke gemeente. De noordkant moest alleen van bomen ontdaan worden, de grond geslecht en de eigenaren van een kerkgraf werden met een even groot graf op het nieuwe kerkhof gecompenseerd. Aanvankelijk keurde GS de bijzondere constructie goed, maar een paar maanden later werd de toestemming alsnog ingetrokken. Na meerdere correspondentie werd het kerkhof

toch geaccepteerd als Algemene Begraafplaats, hoewel er eigenlijk een afgescheiden gedeelte moest zijn, waar de katholieken hun dierbare overledenen in gewijde aarde konden begraven. Voorheen werden de katholieken ook in de kerk op de heuvel begraven, dus in ongewijde grond. Het was gewoonte geworden, dat de nabestaanden een kluitje gewijde aarde meegaven in de kist. Hervormden en katholieken waren in het begin tevreden met de situatie. Maar na 1834 kwamen er problemen. Rijkere katholieken kregen de gewoonte hun doden naar het RK kerkhof in Ankeveen te brengen. Om de Bergse begraafplaats financieel niet te benadelen, moest er ook aan de beheerders van die begraafplaats betaald worden. Tegen deze dubbele kosten kwamen uiteraard bezwaren. Toen de katholieken in 1850 een eigen kerkhof inrichtten bij hun kerkje aan de Voorstraat was dit probleem ook opgelost. De kerkenkas van de kerk op de heuvel bleef nog wel enig baat hebben bij roomse begrafenissen, want de nabestaanden lieten tegen betaling de doodsklok luiden uit de toren van de Hervormde kerk om een overlijden aan te kondigen of om de begrafenis op het RK kerkhof te begeleiden

J.B. Christemeijer vond zo'n kale heuvel maar niks. In "Het Lustoord tusschen Amstel en Grebbe" (1837) laat hij dat duidelijk blijken: *'De kerk, die, blijkens een steenen inschrift in het muurwerk, zeer oud moet zijn, zou niet weinig in schilderachtige ligging winnen, wanneer de heuvel, waarop zij is gebouwd, met hoog opgaand boomgewas was beplant. Indien de beplanting van dien heuvel met smaak en oordeel geschiedde, zou dit mede veel tot de verfraaiing van het dorp, hetwelk in den zomer nogal bezoek uitlokt, bijdragen. Men heeft van hier een niet onaardig gezigt op het naburige Ankeveen. Ook aan de andere zijde van Nederhorst den Berg, van den kant van Weesp, zijn eenige punten, van waar het gezigt niet onbelangrijk is.'* Hij vond het blijkbaar minder erg, dat door de hoge bomen het kerkgebouw minder zichtbaar was.

Baken van Den Berg

In de oude tijden van een houten bedehuis zal de kerk, zonder toren, van verre nauwelijks te zien zijn geweest. In de 12de eeuw werd, gelijk met de bouw van de kerk, een toren opgetrokken, die (tot 1890) het dorpsbeeld zou bepalen. Uit welke richting men ook naar het dorp rond de heuvel wilde, de toren wees de weg. De tufstenen weertoren kon alleen van binnenuit beklommen worden. Hij kon dienen als laatste mogelijkheid ter verdediging bij een vijandelijke aanval. In hoeverre en hoe vaak hier, op de grens van Holland en 't Sticht en in de nabijheid van het slot Nederhorst, sprake van zo'n situatie is geweest, vermeldt de geschiedenis niet. Het is mogelijk, dat de benedentoren-ruimte ook wel gebruikt werd als gevangenis.

In de loop der tijden werd het noodzaak, dat de gemeente de toren in eigendom nam, zodat op elk gewenst moment de toegang, via de kerk, verzekerd

Afb. 3 Panorama vanaf de toren, ca 1930 (Collectie HKNdB)

was. Het Gerecht Nederhorst den Berg, en later de Burgerlijke Gemeente, had belang bij de toren, omdat van hieruit in gevaarlijke tijden de omgeving verkend kon worden en de bewoners bij onraad of brand door het luiden van de klok gealarmeerd konden worden. Ook mocht de klok blijde gebeurtenissen verkondigen. Het werd na de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden bij feestelijkheden rond het Koninklijk Huis de gewoonte de vlag te laten wapperen vanuit de torenspits.
Rond 1890 was de toren dusdanig in verval, dat een restauratie onvermijdelijk was. Tijdens de restauratie van het kerkgebouw in 1892 werd een en ander overduidelijk. Omdat de gemeente niet wilde meewerken, richtte de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente op 27 oct. 1892 een verzoekschrift aan de Raad om de toren te mogen overnemen, *'omdat de toestand van den toren , ... , vrees wekte, dat het kerkgebouw, waarvan de herstelling vele duizenden kost, er vroeger of later zeer door beschadigd kon worden.'*

Met subsidie van de gemeente zou de toren dan in goede staat gebracht worden en verder in beheer en onderhoud aan de kerkvoogdij blijven. Grond, klok, uurwerk en verder toebehoren waren bij de overdracht inbegrepen. De Hervormde Gemeente zou zorg dragen, *'dat ten haren koste het uurwerk steeds den tijd aanwijst, overeenkomstig de door het gemeentebestuur aangenomen tijdsregeling, dat het slagwerk goed werkt, en dat geregeld des middags te 12 uren de klok geluid wordt.'* Het gemeentebestuur behield de bevoegdheid *'om ten allen tijde de klok te doen luiden of kleppen, wanneer zulks in het belang der burgerlijke gemeente*

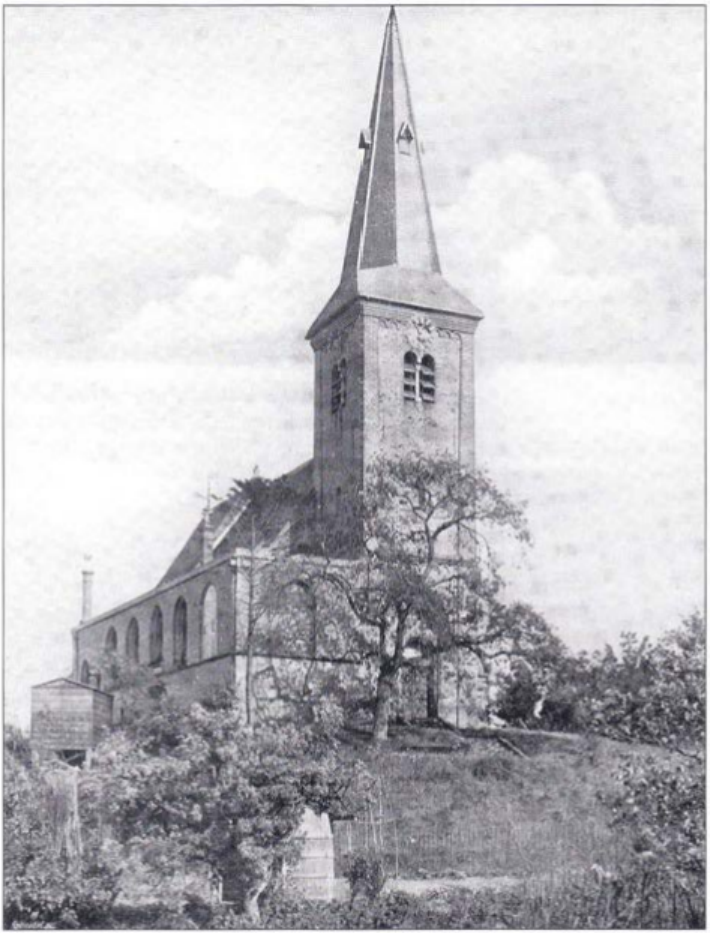

Afb. 4 'De kerk te Nederhorst den Berg',1912 (Tijdschrift 'Buiten')

wordt geacht, of de Hooge Overheid tot aanbeveling of voorschrift geeft.'
Verder werd het recht vastgelegd, om de vlag vanuit de toren te laten wapperen, als dit wenselijk of nodig mocht zijn. Dit alles wel op kosten van het gemeentebestuur. En natuurlijk kreeg één der brandmeesters een sleutel van

de toegang tot de toren. Mocht het kerkbestuur besluiten de in 1833 aangebrachte "wansmakelijke houten" balustrade rond de toren te verwijderen, dan zou er een andere mogelijkheid in de toren moeten komen, *'om van daaruit op de omgeving behoorlijk uitzicht te hebben.'*
De gemeente hoefde slechts *f* 800,00 bij te dragen in het herstel van de toren. Zelfs met dit genereuze aanbod konden de Bergse bestuurders zich niet verenigen. Uiteindelijk verleenden ze maar een subsidie van *f* 400,00. Gezien de flinke geldelijke verlichting, die deze overdracht betekende voor de gemeente, kwam deze er dus nogal goedkoop vanaf. Zelfs de kosten voor de overdracht moesten door de kerkvoogdij betaald worden. De gemeenteraad ging op 23 dec. 1892 akkoord met 4 tegen 1 stem. De heren C.B. Streefkerk en W. Brouwer stemden niet mee, daar zij ook kerkvoogd waren. De heer B.P. Bak stemde tegen.
Bij het herstel had de toren al een ingang aan de westzijde, zodat de torenruimte van buitenaf bereikbaar was voor de gemeentefunctionaris en de brandweer. De balustrade rond de toren verdween, *'als niet behoorende bij den bouwtrant.'* Ter halver hoogte van de spits bleef, op verzoek van de gemeente, gelegenheid naar de vier windstreken uit te kijken. Verder werd de toren één meter verhoogd en voorzien van een nieuwe spits, twee meter hoger dan de vorige. Eind augustus 1893 was het hele werk af.

Willem van Keulen werd in 1894 door de kerkvoogdij aangesteld tot klokkenopwinder en klokkenluider van het nieuwe Addicks-uurwerk met minuutaanwijzing, tegen een salaris van *f* 30,00 per jaar. Iedere dag, tot 1994 toe, moest de klok met de hand geluid worden. Verder moest er gezorgd worden, dat de klok ook op andere momenten te horen kon zijn. Na 43 jaar lang elke dag om 12 uur aan het klokkentouw getrokken te hebben om de Bergers te laten weten, dat de middag begon, kon koster Han van Asselt de elektrische luidklok het werk laten doen. Tot heden toe laat de klok haar welluidende geluid nog dagelijks horen.

Water van de berg

Rond 1893 braken in de Vechtstreek weer tyfus en cholera uit. Het was al duidelijk, dat goed en zuiver drinkwater van groot belang was om deze ziekten te voorkomen. Daarom werden hier en daar, bijvoorbeeld in Loenen aan de Vecht, Nortonpompen geslagen om schoon grondwater naar boven te halen. De kerkvoogden van de "Grote Kerk" in Den Berg besloten ook iets aan de drinkwatervoorziening te doen. Ter verkrijging van goed drinkwater werd het schone regenwater van de leiendaken van toren en kerk opgevangen in grote cementen bakken aan de zuidzijde van de kerk. In die kelders kon het water gefilterd worden en dan verder geleid door een buis naar de keermuur aan de voet van de heuvel, waar het gezuiverde regenwater afgetapt kon wor-

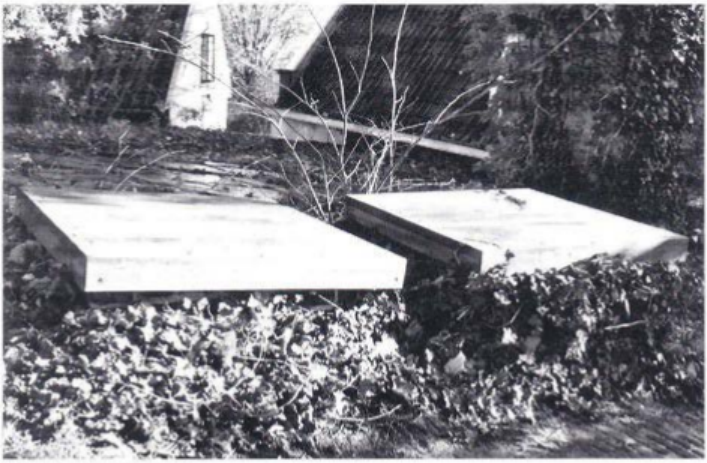

Afb. 5 De waterkelders

den. In augustus 1893 kon, nadat scheikundig onderzoek had uitgewezen dat er geen looddelen in het water aanwezig waren, het tappunt op het erf van de diaconie aan de noordzijde van de oostelijke kerktrap, in gebruik genomen worden. Over het gebruik bepaalde de kerkenraad in de vergadering van 14 oktober 1892: *'Verder wordt goed gevonden, dat, vooreerst de gemeenteleden, en als het gewenscht wordt en er water genoeg is, ieder water kan halen, maar niet meer dan één gang op één dag en voor één cent den gang te betalen aan de bewoner van het perceel, die zelf de helft van het geld mag houden, terwijl de andere helft ten goede voor het onderhoud moet komen.'* In een latere vergadering wordt er niet meer gesproken over de beperkende bepaling voor niet-gemeenteleden.
De kerkenraad nam het aanbod van de dames Warin, om de kosten van het maken van de regenbak voor haar rekening te nemen, in dank aan. De kerkvoogdij moest de geleidingen betalen. De Gemeenteraad van Nederhorst den Berg was niet erg vlot met het nemen van maatregelen ter verbetering van het drinkwater. Vooral in de buurtschap Overmeer kwam nog regelmatig tyfus voor. Pas in 1910 werden er drie pompen geslagen: één in Overmeer, één op de Hinderdam en één aan Den Berg. In 1921 werd Nederhorst den Berg eindelijk aangesloten op het waterleidingnet.

Berg op, berg af

Nadat Liudger in de tweede helft van de 8e eeuw op zijn domein Werinon een kerkje gesticht had, de eerste kerk in de noordelijke Vechtstreek, en de ker-

Afb. 6 Kerk en dorp in de jaren vijftig (Collectie HKNdB)

stening geleidelijk aan voltooid was, hebben alle bewoners van Den Berg en omgeving eeuwenlang regelmatig, in ieder geval op de belangrijke momenten in hun leven, de berg beklommen om daar hun geloof te belijden en de rituelen te beleven. Tot aan de Reformatie in het midden van de 16e eeuw was iedere Berger op een of andere manier betrokken bij de katholieke kerkgemeenschap, de kerk stond, ook figuurlijk, midden in het dorp, een echte dorpskerk.

In 1581 werd de RK godsdienst verboden. De (waarschijnlijk) flinke minderheid van de bevolking, die niet met de nieuwe leer was meegegaan en het oude geloof trouw was gebleven, had, zeker aan het eind van de eeuw, weinig meer op de berg te zoeken. Alleen bij begrafenissen kwamen ze er nog.
De roomsen, aanvankelijk in verwarring, moesten hun heil zoeken op heimelijke plaatsen en in schuilkerken. Aan de Hinderdam stond bijvoorbeeld rond 1640 *'een boerenhuijs, daer bij wijlen wel conventikel gehouden is.'* Nadat de Contra-Reformatie van de RK kerk vastere vorm kreeg, trokken de katholieken van

Den Berg, Overmeer en Hinderdam naar de gedoogde Statiekerk in Hollands-Ankeveen, hoewel ze in 1646 protesteerden tegen die regeling, omdat ze eigenlijk liever bij Weesp wilden horen.

Van enige problemen met de veranderde situatie en voorkomende moeilijkheden tussen de twee groeperingen is in de archieven van Nederhorst den Berg in de eerste eeuwen (nog) niets gevonden. In het verslag van de Provinciale Synode van 1606 wordt wel geklaagd over de koster van Nederhorst den Berg. De predikant van Nigtevecht hield uit naam van zijn afwezige Bergse collega Tayus een klaagzang over de Bergse toestanden: *'Claeghde mede van wegen den dienaer van Overmeer (die absent was) over den coster aldaer, dat hij mede onstichtelijk is, geenen dienst den predikant doende, seyde mede door het cleppen aldaer, de lieden van den suyveren godsdienst afgetogen te worden.'* Ruim 25 jaar na de "ommekeer der religie" kon de onwillige koster rustig de zaken tegenwerken of naar zijn hand zetten, zonder in grote problemen te komen. Hij was niet de enige, er werd volop geklaagd over weerspannige schoolmeesters en recalcitrante kosters, die hun oren te veel naar het gewone volk zouden laten hangen. Het is niet aannemelijk, dat zulke personen op hun eentje opereerden. Ze moeten zich op zijn minst, al of niet openlijk, gesteund geweten hebben door een flinke achterban. Na 1619, het jaar van de Dordtsche Synode, toen de nieuwe wind zich eerst goed liet voelen op het platteland, konden kosters en schoolmeesters er niet meer aan ontkomen een duidelijke keuze te maken. De Bergse meester was wel bereid te tekenen voor de nieuwe leer, maar hij werd niet zo erg vertrouwd; misschien hoorde hij wel bij "het pausdom", omdat hij nooit deelnam aan het Avondmaal en ook niet in de kerk verscheen om te lezen en te zingen. Of hij uiteindelijk getekend heeft is niet duidelijk. In 1625 kwam er wel een nieuwe koster, die ongetwijfeld aan de vereisten voldeed.

Dat de gebeurtenissen in de 16e en 17e eeuw grote indruk gemaakt hebben blijkt wél uit de overgeleverde volksverhalen, die nog in de zestiger jaren van de 20e eeuw opgetekend werden uit de mond van inwoners van Nederhorst den Berg. Zo was bijvoorbeeld eeuwenlang dit verhaal doorgegeven van de "ouwe kerk" op de berg: *'Vroeger hoorde hij toe aan de katholieken, maar nu aan de protestanten. Hij is in de geuzentijd overgegaan. Zij vertelden vroeger, dat er in die kerk een deur zat, die niet meer open te krijgen was, niemand die hem open kreeg. Wat ze er ook aan hadden gedaan en geprobeerd, de deur was niet open te krijgen, ze bleef op slot. Ze zeiden, dat die deur al vanaf die tijd op slot had gezeten en dat alleen een katholiek priester dit gedaan kon krijgen. Toen de Hervorming kwam was de deur vanzelf dichtgegaan en nooit meer open geweest.'*
Toen aan het eind van de negentiende eeuw de Verzuiling doorzette, vonden er met name bij de herdenking van de inname van Den Briel in 1872 en bij de

inwijding van de RK kerk aan de Dammerweg in 1890 wel gevechten en schermutselingen plaats tussen protestanten en katholieken.
Na de Tweede Wereldoorlog kwam er, gestimuleerd door de oecumenische beweging, geleidelijk aan meer contact tussen de verschillende godsdienstige groeperingen en werd het begrip voor elkaar groter. Dit leidde tot gezamenlijke diensten van de drie kerkgemeenschappen. In de negentiger jaren groeiden de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk door het Samen-op-Weg proces toe naar een federatie. De Willibrordkerk werd uiteindelijk de kerk van de door fusie ontstane Protestantse Kerk in Nederland.
Toen de RK kerk H. Maria Hemelvaart in de jaren negentig van de 20e eeuw een totale restauratie onderging konden de gelovigen terecht in de oude kerk. Na ruim 450 jaar beklommen de katholieken weer de berg om hun eredienst te vieren.
Door de herinrichting kan de oude dorpskerk, behalve voor kerkelijke diensten, meer gebruikt worden voor allerlei bijeenkomsten en culturele evenementen. Steeds meer Bergers en mensen uit de wijde omgeving zullen dan de kerk op de heuvel regelmatig bezoeken voor beleving, bezinning of bezichtiging. Als zij de berg opgaan zullen de intenties en beweegredenen voor een flink deel anders zijn, dan die van hun voorgangers in voorbije tijden. De Willibrordkerk kan dan toch weer een beetje de kerk worden, die ook voor het sociale en culturele leven in Nederhorst den Berg van belang is, een open kerk, waar iedereen welkom is.
Niet alleen oud en vernieuwd, maar ook beeldbepalend en levendig.

Literatuur:
J. Krol, De geschiedenis van Nederhorst den Berg, 1949.
H.N. Karsemeijer, De bouwgeschiedenis van de Willibrordkerk, TVE 11, 1993.
E.P. de Booy, Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw, 1977.
Jan Baar, Begraven aan Den Berg op de berg, 1829-1850, Werinon 38 / 40, 2000.
Els N.G. van Damme, De drinkwatervoorziening in Nederhorst den Berg, Werinon 46, 2002.
Jan Baar, Nu, gij bouwt niet uit weelde, 1990.
Jan Baar, Volksverhalen 2, Werinon 63, 2007.
Dr. F.J. Faber, Aanvullende hoofdstukken over de geologie van Nederland. Deel IV, 1960.

Gegevens:
Archief Nederlands Hervormde Gemeente Nederhorst den Berg
Gemeente Archief Nederhorst den Berg

Foto's:
J.W. Leijenhorst, afb. 2 en 5

De mythe van de moord in de kerktoren

Gerard Baar

Als we het over grondgebondenheid met Nederhorst den Berg hebben, kan ik een woordje meespreken. In een van die grote hopen zand, die onlangs op de heuvel ontstonden door het uitdiepen van het middenschip, zat DNA van mijn familie.

Dan ga ik wel uit van de vrouwelijke lijn, maar dat mag. Het matriarchale in de samenleving valt niet te bagatelliseren. Het zat zo, of om in begraaftermen te blijven, het lag aan de verbindingen tussen hervormden en katholieken, die in die jaren vanzelfsprekend waren. Binnen de kerk bevond zich het familiegraf van Gerrit Back op nr 78. In dat graf begroef zijn zoon Jan Bak in 1780 een kind, volgens het begraafboek na een half uur luiden. Een dompeltje, nog net gedoopt, katholiek.Van de acht kinderen uit zijn huwelijk met Aaltje Gerwin haalden er twee de volwassen leeftijd. Ik had geluk, voor wat mijn genetische samenstelling betreft, dat de in 1787 geboren Jannetje Bak in leven bleef. Ze is niet zo oud geworden, maar heeft heel wat meer meegemaakt dan de gemiddelde mens. De enige van het gezin die haar heeft zien opgroeien was haar twaalf jaar eerder geboren broer Gerrit, vernoemd naar

hun grootvader. Die stierf in 1808 op negentigjarige leeftijd, zodat hij het verderop beschreven drama nog meemaakte. Want zoon Jan, die langzamerhand het winkeltje van vader Gerrit overnam, deed in 1798 iets onherstelbaars. Daar is wel het een en ander aan voorafgegaan.
Jan noemde zich kastelein, zoals blijkt uit het in 1794 ingediende verzoek voor de vergoeding van de geleden schade bij de inval van de Pruisen in 1787. Het gedoetje was uitgegroeid tot een tapperij. Hij had het niet gemakkelijk, want hij tapte niet als enige in het dorp. Zijn broer Pieter Bak had een herberg annex tapperij in Overmeer, aan de Hinderdam zat een herberg met tapvergunning en op de Voorstraat had de beheerder van het Rechthuis eveneens een tapperij. In 1782 had hij al geld geleend van Jan en Aaltje S(z)alm, de klerenmaker en armmeester van de katholieke gemeenschap. Als onderpand diende zijn huis en herberg gelegen voor de *'Berger brug in onze Heerlijkheid Nederhorst strekkende uit de Nieuwe Vecht of Redervaart'*, (nu het Chinese restaurant). De geplande aflossing plus de te betalen rente liep niet voorspoedig. Ook kan het zijn dat zijn vader nog teveel in de melk te brokkelen had, zodat hij zijn gang niet helemaal kon gaan, wie zal het zeggen. Nadat vele kinderen haar waren voorgegaan overleed in 1797 tot overmaat van ramp zijn vrouw Aaltje, pas 44 jaar oud. Het waren roerige tijden met werkloosheid, armoede en een overheid die haar zaken nog niet op orde had. Het dagelijkse leven was verre van makkelijk. Er heerste geen welvaart. In januari 1798 vond er in Den Haag een staatsgreep plaats die de radicale revolutionairen uitschakelde en de gematigden aan de macht bracht. De rust binnen de Bataafsche Republiek keerde terug. De rust in het hoofd van Jan Bak echter niet.
Twee maanden later, op 10 maart, sloegen bij hem de stoppen door. Hij bezat een snaphaan, waarschijnlijk een betaling in natura van een Pruis. Daarmee achtervolgde hij in het dorp ene Evert Westerman uit Kortenhoef. Deze vluchtte voor zijn belager naar de verdedigingstoren van de kerk op de heuvel. Hij moest eerst de kerk in om via een trap op de eerste verdieping te belanden. Daar dacht hij zich veilig door met behulp van een ladder af te dalen, tot zeg maar op gelijke hoogte van de kerkvloer. Hij trok als de donder de leer weg, waarna hij zich zoveel mogelijk tegen de muur aandrukte. Tevergeefs, hij had buiten de woeste waard gerekend. Jan Bak slaagde er toch in hem met zijn snaphaan in de arm te schieten. Het moet een vreselijke wond geweest zijn, want Westerman overleefde het niet. Uit de overgeleverde lezing van de familie Bak was dat te wijten aan het feit dat het enorm veel tijd heeft gekost om het slachtoffer naar boven en naar buiten te krijgen. De schokkende gebeurtenis is twee eeuwen lang binnen een verre tak van mijn familie in ongeveer deze bewoordingen jaar in jaar uit doorverteld. Op den duur vervaagt alles. Een bejaarde nazaat van de familie Bak - wonend in Almelo- schreef mij na een telefoongesprek in oktober '07, dat hij ergens in een map van hem een kattebelletje vond met de woorden *'Westerman. Koster?'*.

Hij wist echt niet meer waar dat op sloeg. Jan Bak zou toch niet de koster vermoord hebben? Het was zo al erg genoeg, vond hij. Dat was het ook. Maar het is allemaal heel anders gegaan dan tot nu toe via de overlevering aangenomen werd. Het enige wat zou kunnen kloppen in de bovengenoemde weergave is de zinsnede dat het naar boven en naar buiten krijgen van het slachtoffer veel tijd heeft gevergd. Dat is uit de loop van hoe het werkelijk gebeurd is op te maken. In het begraafboek van de Hervormde Kerk schreef de dominee:

24 maart 1798
"Evert Westerman op 't Kerkhoff
2 Uur luijden enz zijnde in den
arm geschooten waaraan hij
overleden is, door Jan Bak
Welke zich met de vlugt heeft
weeten te red den_____ f 3.16."

In de rechterlijke archieven van het Hof van Utrecht staat het hele verslag van deze tragische samenloop van omstandigheden. Het gebeurde niet van de ene op de andere dag. De mannen lagen elkaar niet. Voor de noodlottige afloop waren ze al minstens een maand aan het bakkeleien geweest. Beide mannen pachtten water in de Blijkpolder. Een conflict over het zetten van fuiken, zo bleek uit getuigenverhoren, was de aanleiding. Onze driftkikker Jan Bak gelastte Evert Westerman een fuik te verwijderen, die volgens hem ergens stond waar deze niet hoorde. Als hij het niet deed zou Jan dat zelf wel doen.

Ze voeren allebei naar de staak waaraan de fuik bevestigd zat. Bak greep er naar, waarop Westerman hem een klap of drie toediende. Daarop ontstak hij in woede en schreeuwde dat hij Westerman nog wel tegen zou komen voordat ze allebei dood waren. Die riep weer dat hij niet bang voor zo'n mannetje was. Jan roeide een stukje weg, liet plotsklaps zijn roeispanen los, pakte zijn snaphaan en schoot op Westerman. Die viel getroffen neer in zijn schuit, kermend van de pijn, Jan toeroepend, dat dit hem duur zou komen te staan.

Deze schreeuwde, onderwijl de spanen weer oppakkend, dat hij het de volgende keer beter zou doen. Dit getuigde later de jongere broer van Westerman, Jacob, die met hem aan het vissen was. Hij roeide zo snel hij kon het slachtoffer naar het huis van Jacob Hoetmer. Getuige Hoetmer, wonende aan de "Blijksluys", verklaarde onder ede dat hij op zaterdagavond 10 maart thuiskomende, Evert Westerman op de grond bij zijn huis zag liggen met een grote schotwond, die hem zoals deze hem zelf vertelde tussen vier en vijf uur was toegebracht door Bak. Het slachtoffer vertelde ook hoe het allemaal zover had kunnen komen.

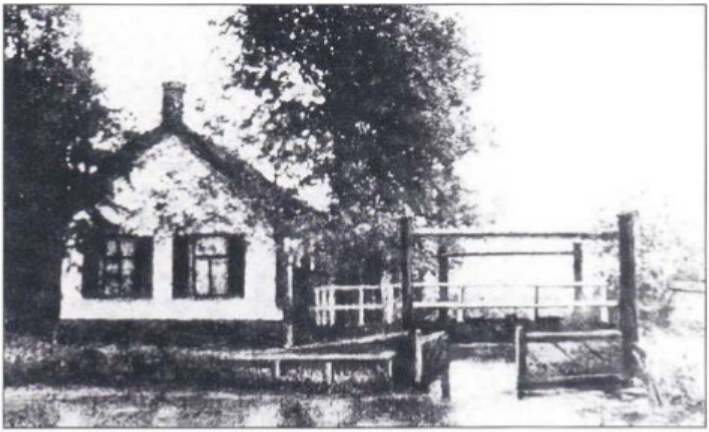

De Blijkpoldersluis (uit "De Googelaars", E. Boeve)

Dinsdag de 20ste overleed Westerman om vier uur 's morgens in het huis van Hoetmer, dertig jaar oud. Ten overstaan van de substituut Procureur-Generaal Blekman bevestigde ook Willemijntje Leurs uit "Hankeveen", die werkster was bij Hoetmer, zijn getuigenis. De conclusie van Blekman was dat Jan Bak in koelen bloede Westerman zwaar verwond had met een schot hagel. Het onderzoek kwam traag op gang. Blekman reisde pas twee dagen na de dood van Westerman af naar Nederhorst den Berg, zoals bleek uit de conclusie van de schouwers, die met hem meegereisd waren. De schouwers begonnen hun verslag met de mededeling dat het lichaam al in staat van ontbinding was. Zij omschreven Westerman als zeer vet en gespierd. In de buik, borst en arm van het slachtoffer vonden zij, een arts en een chirurgijn, lood. Bij het minutieuze schouwen van de wond kwamen ze tot de volgende conclusie. De grootste kracht trof de arm, de rest van de hagel verspreidde zich schuin naar beneden. De wond behoefde op zich niet dodelijk te wezen. Er waren middelen voorhanden om dusdanig gewonden in leven te houden, zo besloot medisch dokter Joh. Robol zijn bevindingen op 22 maart 1798. De Procureur-Generaal gaf toestemming om het lijk te begraven, terwijl hij het gerecht Nederhorst de opdracht gaf de achtergelaten goederen van Jan Bak te beheren.
Het is vreemd dat de betrokkenen direct na de schietpartij er noch de schout noch een dokter bijgehaald hebben. Westerman was waarschijnlijk een natuurmens, die vond dat alles wel weer over zou gaan. Of hij had geen geld voor medische verzorging. Hoetmer dacht er wellicht ook zo over, want anders had hij er wel een deskundige bijgehaald in die tien dagen dat het slachtof-

fer bij hem thuis te bed lag. De grote wond aan zijn arm raakte volgens het bovengenoemde rapport ontstoken, zodat Westerman aan wondkoorts stierf. De autoriteiten verspreidden op 23 maart al het signalement van Jan Bak, hij had tenslotte een moord gepleegd. Het opsporingsbevel omschreef hem als een timmerman, 50 jaar oud, vijf voet en twee duim lang, tamelijk gezet, met donker haar en donkerbruine ogen. Bovendien "glad van weesen", een gladde jongen zouden wij nu zeggen. Kortom hij was voortvluchtig.
Shocktoestanden bij de herberg aan de brug. Dochter Jannetje raakte nog geen jaar na het overlijden van haar moeder ook haar vader kwijt. Oude Gerrit en zijn vrouw Antje moesten heel wat verhapstukken, terwijl het dorp gonsde van de geruchten. Jannetje heeft het vast moeilijk gehad op het dorpsschooltje, waar alle kinderen druk over het drama gepraat zullen hebben. Ze heeft het allemaal doorstaan, want in 1802 deed ze hier haar Eerste Communie. Waarschijnlijk is ze verder opgevoed door haar grootouders tot opa stierf in 1808, waarop Jannetje bij haar oom Pieter in Overmeer terecht kwam. De herberg aan de Reevaart ging in hetzelfde jaar over naar Houtkamp. Jannetje kwam uiteindelijk in Kortenhoef terecht, waar ze trouwde met Kors van Deutekom. Hun in 1816 geboren dochtertje Petronella trouwde later met Barend Baar, tapper en kleermaker te Vreeland zodat zij mijn betovergrootmoeder werd.

De Blijkpolder rond 1970 (Foto Collectie HKNdB)

Jan Bak kwam nog één keer ter sprake in 1798. Hij zou op het 's lands kostschip[1] 'Roosenburg' zitten dat in Amsterdam voor anker lag. Een gerechtsdiender van de Procureur aldaar had dit sterke vermoeden, omdat een hellebaardier bijna had gezegd dat hij Bak kende. Een luitenant stootte die soldaat aan waarop deze weer zweeg. Bij navraag bij de fiscaal[2] hield deze stug vol dat er niemand met die naam op het schip zat. Daarom verzocht de Procureur iemand te sturen die de gezochte goed kende, omdat hij vermoedde dat deze zich onder een valse naam op het schip bevond. Hiervan is niets terechtgekomen. Van Jan Bak is nooit meer iets vernomen.

In 1818 kocht Abram van Wijk, of zijn erven, het graf nr. 78 van de erven G.Bak. Bij de overdracht lag er nog een lijk in, dat zouden de stoffelijke resten van Jannetjes' opa Gerrit geweest kunnen zijn. Maar nee, de familie bezat nog een tweede graf in de kerk, nr. 22 en daarin lagen alle Bakken begraven, die na 1765 gestorven waren. Jannetjes' vader zal geen best leven meer gehad hebben. Jannetje zelf kwam triest aan haar einde, nadat zij vele jaren als weduwe door het leven was gegaan. In 1848 viel ze tijdens het uitspoelen van de was van een vlonder en verdronk.

Gegevens:
Streekarchief Hilversum:
DTB 16, Nederhorst den Berg;
Archief Nederlands Hervormde Gemeente Nederhorst den Berg..
Utrechts Archief, Hof van Utrecht, 239-1.
Archief Gemeente Loenen
Archief RK Kerk
Plattegrond kerk, CVK mei 2007.

Literatuur:
C. J. Bak, De oude Backen in Overmeer en Nederhorst. In: Werinon 17 en 20.
C. F. de Weerd, Nederhorst den Berg, 1780-1815.

Noten:
1 Een opgelegd schip,dat als magazijn wordt gebruikt.
2 Ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij de Zeekrijgsraden

Foto's:
A.R. Fortuin, pag. 105 en 111.

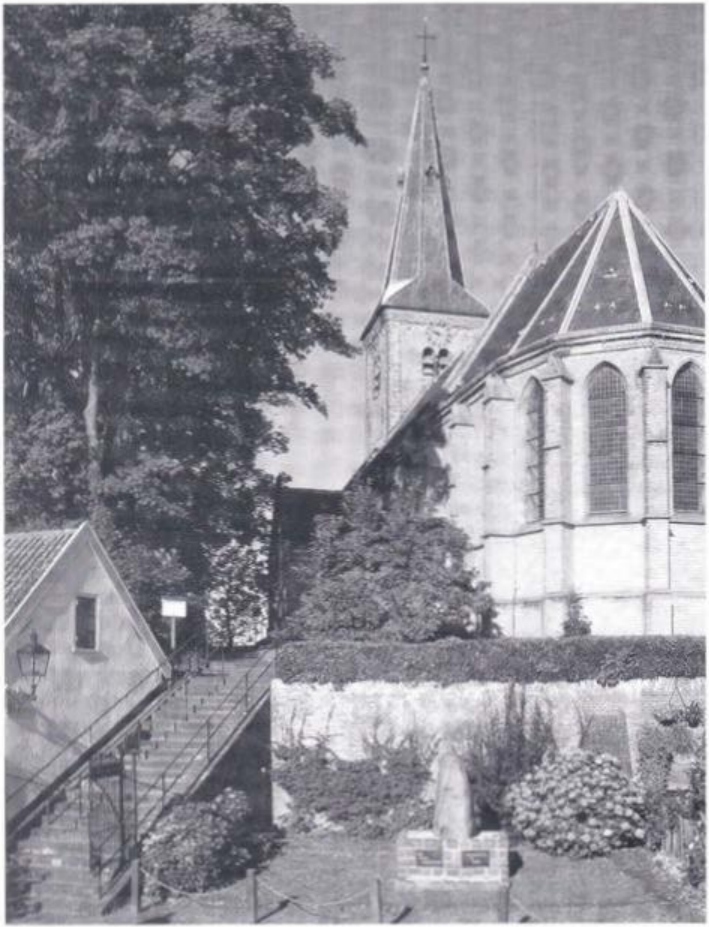

Lidmaatschap: € 12,50 per jaar
Bankrekening 32.82.24.138
Rabobank, Nederhorst den Berg

Informatie en documentatie: Donderdagavond van 19.30 tot 21.30 uur
Sociaal Cultureel Centrum "SPOT",
Blijklaan 1, Nederhorst den Berg

Rabobank

Een uitgave als deze is een kostbare zaak. Met veel waardering betuigen wij dan ook onze dank aan de regiodirectie van de Rabobank, die bereid was om het overgrote deel van de drukkosten voor haar rekening te willen nemen.

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met de Protestantse Gemeente Nederhorst den Berg

Nederhorst den Berg

Historische Kring

